

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Կ Զ Ա .

ԳՆՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ

Դ Կ Տ . Հ . ՀԱՄԱԶԱՍԿ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԵԼԻԹ . ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԼԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1952

PRINTED IN AUSTRIA

9(47.925)

Ո-48

05 OCT 2011

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՔՀԱ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 171

DIE FÜRSTENTÜMER DER GNUNIER UND RŠTUNIER

VON

DR. P. HAMAZASP OSKIAN

MECHITHARIST

WIEN

MECHITARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1952

(47.325)

17-48

ԳՆՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ՌՇՏՈՒՆԵԱՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Ն. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1952

ԲԱԶԱՐԻ

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆԵՐՈՒ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սապց իրողութիւն է որ հաջ նախարարները կամ նախարարութիւնները մեր ազգային պատմութեան մէջ շատ մեծ դեր կատարած են : Եւ սակայն ցաւ է որտաջայտուիլ որ ամուց մեհագրութիւնները դեռ չեն գրուած եւ կամ հրապարակ հանուած :

Գոկա . Հ . Սահակ Կոզեանն էր որ 1926ին Վիեննայի մէջ յայտ բնծայեց «Կամարականները , Տեարբ Շիրակայ եւ Արշարունեաց . . . բնուէր մեհագրութիւնը : Անոր շարունակութիւնը կամ հետեւողութիւնը քող համարուի ներկայս¹ , որ այս բաղաժին մէջ աղբիւրներու նուագութեան եւ սրիշ աննպաստ պարագաներու հետեւանժով ցանկալի կատարելութեան չհասաւ :

Այս հոտորը Կ'արաստապուլի «Հանդէս Ամսօրեայ»էն (1951 , Թ . 11—12 , 1952 , Թ . 1—3 , 4—6 , 7—9) Համալսարանականի հայրենակցական Միութեան § (Ամերիկա) օժանդակութեամբ : Այս' կը յիշեմ շնորհակալութեամբ :

Բէյրութ , 10 Նոյ . 1952 :

ՀԵՂԻՆԱԿՐ

¹ Հրատարակութեան արդէն պատրաստ է' «Ամսօրեայ» եւ Ակէոյ (Ակէացոյց) նախարարութիւնները :

Ա.

ԳՆՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԳՆՈՒՆԵԱՅ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մայիսի 10-ը Խորենացի Գնունեաց նախարարութեան ծաղումի մասին կ'արտայայտուի՝ «Գիտեմ զԳնունիսդ գինի ունիս, որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զլմպելիան . . . ունէր եւ կոչումն անուան Գին, բնոյ որ կարի մեծապէս զուարճացեալ ասեն, Վարչակ, կարպէ ի թիւ նախարարութեան սպասոյ: Են այս երկու ասունքս ի զուակէ Սենեքերիմայ՝ Արծրունիս եւ Գնունիս» (Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 168—169. հմմտ. եւ Հ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն, Ա., Վենետիկ 1835, էջ 313): Նախապէս հայ Պատմահայրը հազարդած էր՝ «Իսկ Արդամս զանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ, ի սմանէ, ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս եւ զԳնունիս: Արդ յիշերոյն մեզ զՍենեքերիմ այս էր պատճառ» (անդ, էջ 106)¹:

Գարադաշեան շատ ակզին կը գիտէ՝ «Այսօքիկ են ասա Հայաստանեայց նախարարութեանց ո՛ւստն եւ զխա՛րդն, զոր խոստանար տալ մեզ Խորենացին յունտկան պատմութիւններէ: Ի պատմութեան ասա Խորե-

¹ Հմմտ. եւ Ասողիկ, Պատմութիւն արեւելեան, Ս. Պետերբուրգ 1885, էջ 34:

նույն պէս զնախարարութեանց կան ընդ հանար տեղեկութիւններ, որ կրնան համարուիլ պատմական եւ զորո զխւրին էր Խորենացւոյն տոնուլ ոչ թէ այն անուան յանական պատմութիւններէն, այլ իւրոյ ժամանակին ստաց կամ սխալ աւանդութիւններէն . . . : Չենք կրնար Խորենացւոյ երկրորդ Գրոց է. եւ Ը. գլուխները տմբողջութեամբ, կամ ինչպէս Խորենացին կ'անուանէ, այն զրուսոյը մեծ եւ հաւասար պատմութեամբ լի ընդունիլ իրրեւ տուգիւ պատմական, հայեցեալ յանատուգութիւնն անձին Վաղարշակայ, ընդ որում կապեալ է այն գլուխներու պատմութիւնր. պատմութիւն մը, որ մեծաւ մասամբ հիմնուած է անուններու յարմարութեան կամ բնադրօտեալ ստուգարանութեանց վրայ՝ քան ստաց պատմական ազրիւրայ» (Քննական պատմութիւն Հայոց, Ա., Թիֆլիս 1895, էջ 256—257. հմմտ. նաեւ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 426) :

Մինչ Բաղմաճեան հայ նախարարութիւններէն 45 նախարարութիւններու ուրարտական ծագում կու տայ եւ տանց մէջ Արծրունիները կ'օգտէ, Գնունիները կը լսէ, բայց հարկ է բռնել թէ կայ եւ այն կարծիքը որ «ունի» վերջաւորուած հայ նախարարութիւններու ուրարտական ծագում կը վերադրէ (Բանասէր, Դ., էջ 193, 239, 314, Ե., 286 եւ Կ. Բաղմաճեան, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս 1914, էջ 56—57) :

Markwart ինժե ասաջ աւշադիր Կրած է, թէ Մ. Խորենացին Գնունիները Արշակունիներու շատ մերձ կը գնէ — արիւնով (Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. Wien 1930, էջ 561):

Սարգսւր Բ. (755—730) կ'արշաւէ Բուրջիանի եւ Իգանի երկիրները, որոնք Ղափանցեանի համաձայն (Ուրարտուի պատմութիւն, Երեւան 1940, էջ 178) կը գտնուէին Կարսի եւ Չըսըր լիճի միջեւ եւ անոր վարկածին համեմատ՝ Իգանի ասհմէն գուցէ սերած ըլլան Գնունիները: Բայց ձայնափոխութիւնը նկատի չէ առնուած. նմանապէս երկիրն ալ այնքան չի յարմարիր (Իգանիի մասին հմմտ. նաեւ Ն. Ագանյ, Նոր պատմութիւն Հայոց, Բարիդ 1946, էջ 162 եւ 202):

Այսպէս՝ կարելի չէ Գնունիներու ծագումի մասին ստոյգ կորակացութեան յանդիլ:

2. ԳՆՈՒՆԵԱՅ ԵՐԿԻՐԸ

Դժուարին է հաւատեալ ըսել, թէ Գնունիները Հայաստանի ո՞ր մասն իրենց սեպհաւանութիւնն ու հօրենական ժառանգութիւնը նկատէին, ուստի կարելի չէ գծել անոր սահմանները:

Հ. Ինճիճեան կը գրէ. «Իսկ վասն երկրին Գնունեաց թէպէտ յայտնի ինչ ոչ գտանեմք ի գիրս, այլ ի բանից Վարդանայ յայտէ լինել Աշխովիտ գաւառ Տուրուրերանայ,

մանաւանդ զի շարունակող Թամայի Արծրունայ զԱրճէշ քաղաք Աղիովլիս գաւառի կոչէ քաղաք Գնուհեայ» (Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1835, էջ 125—126)։ Նոյնպէս եւ զՇահապիւփան լեւան (գուցէ այժմ Ալատաղ կոչուածը. հմմտ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 512) Ծաղկոտն գաւառին Արարատու ի մօր կողմանէ ժառանգութիւն հասեալ Գնելոյ Գնուհեայ, առէ Խորենացին Գ. 23...։ Բայց մթին իմն է յիշատակելն ի Մեարտպայ ի թիւն Ե. Ապա միսն ի մեծ նախարարացն ի գաւառէն Շիրակայ, որ էր միանձնացեալ ի լերինս, յաղպէն Գնուհեայ, որում անունն էր Պարզեւ» (Հնախօսութիւն, Ա., էջ 153—154)։

Ինճիճեանի յիշատակած հայ պատմագիրներու, մանաւանդ Վարդանի, տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած՝ Աղիովլիս, Արճիշկավիս եւ Առերեանի (Բերկրի) գաւառները կրնանք Գնուհիներու ժառանգութիւնը համարիլ, եթէ ոչ իրենց ամբողջական տարածութեամբը, զոնէ կարեւոր մասերովը (հմմտ. J. Markwart, Südarmenien... էջ 404, 561. Թովմաս Արծրունի, Պատմ., էջ 277 եւ Տեղեկադիր Գիտութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտի, 1927, էջ 182)։

Աղիովլիսի հնադրոյն ձեւն է Աղւոյ-հովիտ։ «Գաւառս էր, ինչպէս կը գրէ Հիւրշման, Վանոյ լճին հիւսիս-արեւելեան կողմը, հոն ուր այսօր ալ Արճիշոյ աւերակները նշանակուած են տշխարհացոյցներու վրայ։ Ար-

ճիշն է հին հայերէն Արճէշը, որ անցեալ դարուն կէսերը Վանայ լճին մէջ ընկղմած է» (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 195. հմմտ. եւ Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ Բառարան, Վենետիկ 1905, էջ 105) : Գարձեալ՝ պէտք է նկատի առնուլ այն սերտ եւ յարափափոխ յարաբերութիւնը, որ կայ Գնունինքու, Արծրունինքու եւ Արշակունինքու միջեւ (Markwart, Südarmenien... էջ 300 եւ 561) :

Իսկ Մեսրոպ Երէցի խօսքը կը լուսաւորուի, եթէ խորհինք որ ինչպէս քաղաքական աննպաստ պարագաներու հետեւանքով Աշոտ Բագրատունին «Երթեալ հազար արամբ յԱղիովիտ գաւառ եւ սու ինքն դաւարեալ զամենայն ողոյն (Գնունեաց) տխու իւրեանց տանի բնակեցուցանէ ի Տայս» (Վարդան, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 77) : այսպէս՝ եւ քաղաքական եւ ուրիշ պարագաներու ճնշումով Գնունի մը կամ Գնունեաց ճիւղ մը Շիրակ հաստատուած ըլլայ եւ կամ նաեւ՝ Մովսէս Խորենացիի ասոյնցութեան տակ դրուած ըլլայ (հմմտ. վերը), եւ վերջինս ալ Գնէլ անունէն այդ յերկրանքին հասած :

Հ. Ն. Աղինեան կ'արատայայտուի՝ «Գնունեաց գաւառը կը տարածուի Վանայ հիւսիսային կողմը, ուր կը գտնուին Ամկայ բերդը եւ Բերկրին . . . : Բոտ Շերենցի կը համարատախանէ այժմեան Թիմարայ գաւառին սահմաններուն : Զարմանալի է որ ցոյցօր առանց քննութեան մնացած է Հայոց հին պատմու-

թեան մէջ քաջածանօթ տղիս գրաւած երկրին սահմանները : Անանուն Արծրունին (էջ 308) տաջին անգամ կը յիշէ Գնունեայ գաւառը Արձէշ քաղաքով (յամբի 1041) , Վարդան պատմիչ (էջ 77) գաւառիս մէջ կը գնէ և Այրավար . . . : Ժէ . պարսն Առաքել Դարժեցին պատմելով Սիրուն վկային նահատակութիւնը կը գրէ . «էր սա յաշխարհէն Վատուրականի , ի գաւառէն Գնունեայ որ այժմ տսի Ամուկ , ի պեղջէն որ կոչի Ալխր» (Ջաքարիա Եպ . Գնունեայ և իւր տաղերը , Վիեննա 1910 , էջ 4 , ծնթ . 1) :

Գնունեայ երկիրը եկեղեցական կամ կրօնական տեղակէտով աննշան չէր . 508ին գամարում ժողովքին մէջ կը յիշուի՝ «Ի Պատգասէ , Գնունեայ Եպիսկոպոսէ» (Գիրք թղթաց , Թիֆլիս 1901 , էջ 42—74) , Դանայ ժողովքին կը մասնակցին (645) Թէպորոս կամ Թորոս (Կանանք Դանայ ժողովպն , էջ 27) , իսկ Մանազկերտի ժողովին (726) Յովհաննէս՝ Եպիսկոպոսները (Հանգէս Ամսօրեայ 1905 , էջ 216) : Դարեր յետոյ երեսն կու գայ Ջաքարիա Եպիսկոպոս Գնունեայ տաղաւայր (Տմմա . Հ . Ն . Ակինեան , Ջաքարիա Եպ . Գնունեայ , էջ 4—5) :

3. ԳՆՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ՊԱՇՏՈՆԸ

Տրդատեան—Ներսէսեան , սակայն լատգոյնս՝ Սահակեան կամ Վատմական գահնամակի կամ բարձրարեւծութեան՝ համա-

ձայն հայ նախարարութեան ժէ. օգտիր կը կազմէ կամ տատիճանը կը գրուէ Գնահետաց Տէրը, որ է՝ նախարարութիւնը: Աւելի նախապատ կամ զերապատ են Սխնետաց, Բազրատանետաց, Արծրանետաց, Մամխրանետաց, Կամսարականաց եւ Ամաստանետաց նախարարութիւնները (հմմտ. Արիչան, Այրարատ, էջ 430): Վերայիշեալ նախարարութիւններու Գնահետաց տահմէն զերապատ բլլալը կը հաւատեն նաեւ Դ. Փարպեցի եւ Եղիշէ, ինչպէս Գր. Տէր-Պօղոսեանի կազմած համեմատական տախտակները կը հաւատաւեն (հմմտ. Հանդէս Ամսօրետաց, 1895, էջ 22, 58—59):

Սակայն ժէ. տատիճանը կամ դասը — հայ նախարարական կազմին մէջ — աննշան չէ, մանաւանդ թէ շատ սրտատուար, երբ նկատի առնենա՞նք՝ որ Գահամակի վերջին նախարարութիւնն է Հ. (70): Իսկ Բաամտճեան հայ նախարարութիւններու թիւը մինչեւ 256ի կը բարձրացնէ եւ անոնցմէ 45ի ծագումը ուրարտական կը համարի, ինչպէս Արծրանիներունը (հմմտ. վերը կամ Բանասէր, Դ., էջ 193—196, 239—251, 314—317, Ե., 286. հմմտ. եւ նոյնին Իսկական պատմութիւն Հայաց, Կ. Պ. 1914, էջ 56—57):

Հայ արքանիքը եւ տապանին չէին կրնար Գնահետաց նախարարութիւնը անտեսել, վասն զի կրնար 500 սյր ներկայացնել պատեւազմի

² Գահամակի մասին հմմտ. Հ. Ս. Կոզեան, Կամսարականները, Տեառք Շիրակաց եւ Արշարունետաց Վիեննա 1926, էջ 54:

և յար սւ նման պարտպաներու : 'Գարձեալ' որովհետեւ նոյն նախարարութեան շատ կարեւոր պաշտօն ու դործեր վստահուած էին :

Մ . Խորենացին կը գրէ . «Գիտեմ զԳնու-նիադ գինի ունիս , որ առաջի թաղաւորին պատրաստէր զլմպելիան , որ սքանչելի իմն գիպեալ եղեւ ըստ դործոյն եւ անունն , քանզի պատրաստէր զլմպելիան արքային յըն-տիր եւ համեղ գինեաց» (Պատմ . , էջ 168) : Հ . Ինճիճեան կը մեկնարանէ . «Տակաւապետ արքայի , այսինքն պատրաստող զգինի եւ վե-րակացու մթերանոցաց գինուց , որ բաւ ճիշդ ասման տարրերի ի մատուցակէ , որ ի սե-ղանի մատակարարէ գինի» (Ինճիճեան , Հնա-խօսութիւն , Բ . , էջ 153) : Եւ զխօսել կու տայ . «Բայց մատենադիրն (Խորենացի) պատմէ եւ ի դործ գինուորութեան ի կիր արկեալ ի սո-ցանէ» (անդ , էջ 153) : Խորենացին այս ար-տայայտութիւնները կ'ընէ , այս է՝ Գնունի-նէրը գինուց պաշտօնեաց եւ զէնքի մարդ գիտէ Գին անունէն եւ Բուզանդի սա շատ կարեւոր խօսքերէն՝ «Սկիզբն դործակալութեան հա-դարտակաութեան աշխարհատեան խնամակա-լութեան աշխարհաչէն , աշխարհատարած գեհկանութեան շինականաչէն ազգն Գնու-նեաց հազարապետն ամենայն երկրին» (Դ . 2) :

Հայկապեան Բառարանի եւ Աճառեանի Արմատական բառարանի համաձայն (Դ . հա-տոր , էջ 14) Հազարապետ կը նշանակէ՝ սկաւ եւ գլուխ հազարաց , ամուսն , վերակացու ասն արքայի , հազարարձու , իշխան , նախա-

բար, թագաւորին տան մտատկարար, քսա-
կակալ (Հմմտ. նոյն բառին մասին «Հանգէս
Ամսօրեայ», 1898, էջ 316): Իսկ Մանան-
դեան (Տեղեկ. Ինստիտ., Ա., էջ 16) այս
բառին իմաստ կու տայ՝ «Հանրային եւ շինա-
բարական գործերի վերակառուին կամ զլխա-
ւորը»: Մինչդեռ Գարապազեան կը գրէ.
«Երեւելի պաշտօն էր նաեւ հաղարապեառ-
թիւնը, որ նոյնպէս յատուկ չէր մասնաւոր
ցեղի մը: Հաղարապեան թուի թէ էր վերա-
կացաւ եկամտից եւ հոգ կը տանէ մանա-
ւանդ մշակութեան եւ բերօց երկրին» (Քնն.
Պատմ., էջ 263): Իսկ «Եւրոպա» լրագրին
մէջ (հրատ. Վիեննա 1849, էջ 207), աւր
Գնունի նախարութեան համառօտ պատմու-
թիւնը ներկայացուած է, կ'ըսուի. «Արշակ
Բ.ին թագաւորութեան սկիզբը, երբ Հայաս-
տան եղած շփոթութիւններէն հանդարտե-
լու սկսաւ՝ Գնունեայ նահապետը, սրուն ցեղը
երկիրը չէնցնելու եւ մշակութեան շատ փայթ
կը տանէր, բովանդակ Հայաստանի պատիւն
առաւ, որ գրեթէ հիմակուտն ներքին գոր-
ծոց պաշտօնն է»:

Նկատենք Փաւստոսի նախադասութեան
բառերէն դեռ՝ «Դեհկանութիւն»: Հայկա-
դեան Բառարանը (Ա. հար., էջ 608) ունի՝
«Դեհկանութիւն, կուսակալութիւն, իսկ պ.
եւ սր. տիհզան, տիխհան է՝ գիւղապետ,
չինական»: Աճառեան «Հայերէն Արմատական
Բառարան»ին մէջ (Բ. հար., էջ 484) կը գտնէ՝
«Դեհկան, կուսակալ, գաւառապետ, պհյ.

dehkan, *պրակ* . dihgān, dihkan, *գիւգացի* ,
արարերէն dihqān, *գիւգացի* , *աղնուական* ,
վաճառական , *բանասրների գլխաւոր* , *գաւառի*
պետը , *բանակալ* , dahkana, *գիւգապետու-*
թիւն , *Հոգարաթանութիւն* եւ *մշտկութեան*
պաշտօնէութիւն» : Մինչ Մալխասեան իր
«Հայերէն Բայցատարական Բառարան»ին մէջ
(Ա . հտր . , էջ 502) ունի՝ «Դեհ , dih, dēh,
գիւգ , *երկիր* , *գաւառ* , *կողմ* . եւ *գեհանու-*
թիւն , *պաշտօն կուսակալութիւն»* , իսկ աւելի
ճոխ ծանօթութիւն կու տայ *Հոգարապետ*
բառին նկատմամբ՝ «Հոգարապետ . . . 2 . Սա-
սանեանների ժամանակ Հայցատանուած ար-
քունի զործակալ , որ երկրի հարկը հաւա-
րում էր եւ Պարսկաստանն աւարկում , ընդ-
հանրապէս երկրի անտեսական կեանքի վրայ
հսկող : 3 . Արքունական սան ելեւմուտքը
կառավարող անտես , էկանումս կամ կոմս-
նոս , մեծ հոգարապետ կամ հոգարապետ
Արեայ եւ Անարեայ , Սասանեանների ժամա-
նակ Պարսկաստանում բարձրագոյն պաշտօ-
նեան , թագաւորի մերձաւոր խորհրդականը ,
որ վարում էր երկրի ներքին եւ արտաքին
քաղաքականութիւնը» (անդ . , Գ . հատոր ,
էջ 9) :

Ն . Աղանց իր «Հայոց նախարարութեան
ծաղումը» երկին մէջ , զոր Գ . Գիւգապետան
սուսերէնէ հայերէն թարգմանելով 1949ին
Բէլլրութի մէջ հրատարակեց , կը գրէ՝ «Մեծ
նշանակութիւն ունէր հոգարապետի պաշ-
տօնը : Բոլոր իր յատկանիշներով նա համա-

պատասխանում էր Թէոփիլակաի մօտ յիշտած երրորդ վարչութեան, որ իր մէջ պարփակում է տասն պոլիտիկա Փրոնդիտատ, հասկառակ պոլիմիքիս սինտաքսիսի: Փառասոս պատմադրի մօտ հաղարապետութիւնը կամ հաղարապետութեան ծառայութիւնը որոշ խնայողով հակադրում էր սպարապետութեան: Առաջինը բնորոշում է որպէս աշխարհապետ խնամակալութիւն եւ տարածւում է զեհկանութեան վրայ, այսինքն՝ հաղապարձ զիւղացիութեանը վրայ: Հաղարապետութեան իշխանութեամբ օժտուած Գնունինների առջմբ կոչում էր շինակառէն: ... Հաղարապետի իշխանութեան ենթակայ էր բովանդակ զիւղացիական բնակչութիւնը: Հաղարապետի, Խիլիարիտոս, հաղարապետ՝ զինուորական տերմին է, որ Աքէմէնեանների օրով փոխադրուել է քաղաքացիական զորքերի առջմանը: Քսենոֆոնի պատմածի համաձայն Կիրոս մտահոյում լինելով երկամաքի կոնանտորումով ի նկատի ունենալով բնագարձակ պետութեան ծախքերը, որոչեց այդ առջմանում կիրարկել զինուորական սխեմի բաժանումը եւ ստեղծեց զեկութիւններ, լուստպներ, խիլիարիսներ եւ միրիարիսներ՝ զիւրացներու համար կառավարելը: Ըստ այս սխեմի հաղարապետը պիտի նշանակէր պետական եկամուտների վարչութեան բարձրագոյն տնտիւնար: Այսպէսով հասկանալի է պատշաճ եւ նրա կապը հարկատու բնակչութեան, զիւղացիութեան հետ:

Թուամ էր թէ Հաղարատեալ տխրի վարէր Հարկային բաժինը . . . : Հէնց Միհր-Ներսէի ժամանակ մին Մահգուշատալ վարամ էր Հարկային մասը եւ կոչուամ էր Vastrilio-sansar, այսինքն Հաղադործների տեա : Այս սրակումը յարմար է Հաղարատեալութեան այն խմատով՝ որ դործ է տնում Փառատաւի մօտ եւ կիրառուամ Գնունիների տոհմի նկատմամբ . . . » (Էջ 66—68) :

Հ. Աղինեան «Եղիշէ վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի» խորագրուած իւր մատենադրական-պատմական ստեփնատիրութեան մէջ (Բ. մաս, Վիեննա 1936, էջ 449—472) նկատի տաւ ի նմանապէս «Հաղարատեալ Հայոց» : Կը գրէ՝ «Հաղարատեալ բառին այս պէտքն տառնեք ցոյց կու տան թէ ինչպէս մուտ գաւ ի այն տաօրեայ կեանքին մէջ, բաւ այամ, տան կարածքի, ընչից մատակարարութեան վերատեսուչը կամ տնտեսը հոյ ժողովրդեան բմբունամբ Հաղարատեալ է. նպնակն Հաղարատեալ է բերել մը բնոյ հանուր հրամանատարը, պատասխանատուն, պետէս՝ նաեւ բանակին մէջ կան տարարած տնտէսներ՝ տանտեալեալ, հարկաբաւեալ եւ հաղարատեալ» (էջ 454) : «Հաղարատեալ ստիւրական տնտմէն գտաւ տնէր նաեւ պետական կազմին մէջ տնտնէին խմատ, սրով կը յարարեալ էր պաշտօնական-գինուսրական մարմին մը. այս տնտմը պարզ եւ բացայայտ կը տեսնուի Փ. Բիւզանդի քով, որ կը գրէ Արշակի

դահակալութեան տաթիւ. «Եւ նարսկեցաւ զուարթացաւ աէրութիւնն թաղաւորութեանն Հայաստան երկրին սրպէս եւ զառաջինն. մեծամեծք յիւրաքանչիւր զահու եւ զործակալքն յիւրաքանչիւր չափաւ: Եւ սկիզբն դործակալութեանն հազարապետութեանն, աշխարհատեան խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատարած զեհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց հազարապետն տմենայն երկրին» (անդ., էջ 453):

Հ. Ակինեան կը յաւելու՝ «Որովհետեւ հազարապետութիւնը Ամատունեա՛յ տահմին սեպհական կ'երեւայ, կը սպառուէր հաս Գնունեացի փոխարէն Ամատունեաց ընթերցաւածը» (անդ., էջ 454):

Եւ ահա Հ. Ակինեան խոշոր սրբապետութիւն մը կ'ընէ. «Այս հիմամբ պէտք է ուղղել նաեւ Փաւստոսի առաջին պարբերութեան՝ «Շինականաշէն ազգն Գնունեաց» բառերը, ոչ միայն վասն զի անճաճ է շինականաշէն բառը եւ անպատշաճ դասական հեղինակի մը. այլ եւ նորանշան կը հնչուի՝ ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն տմենայն երկրին. ապա մը չէր կրնար բովանդակ երկրին հազարապետն ըլլալ: Խանդարումը տկնրախ է, զոր կ'առաջարկեմ «Շինականաշէն ազգն Գնունեաց» կարգալ՝ Վազարշ իշխան ազգին Ամատունեաց: Եթէ հազարապետութիւնը որոշ տահմին մը սեպհականութիւն էր, այդ տահմին միայն Ամատունեացը կրնար ըլլալ,» (անդ., էջ 455—456):

Կր զժառարինք չ. Ակինեանի այս սրբա-
 գրութեան համամիտ գանուկոս, վասն զի
 անուանեալու եւ նոյն իսկ տատերու այսքան
 մեծ (եւ թուական) չփոթաթիւն ոչ հեղի-
 նակի եւ ոչ ալ տրտադրողի կարելի է վերա-
 գրել եւ երկրորդ զխրին չէ անխորան բռել՝
 թէ Ամատունի նախարարութեան սեպհական
 կր թուի ըլլալ հաղարապետութիւնը: Մա-
 նաւանդ. որ հայեական մատենադրութեան
 մէջ Վահան Ամատունիի մասին հաղորդում
 է՝ թէ էր «հաղարապետ Հայոց մեծաց»
 (Կորիւն, էջ 44—45), մինչ Օտայ Ամատունիի
 հաղարապետ ըլլալը ստացւ չէ (Աղաթանդե-
 ղոս, էջ 115): Իսկ Վաղարշ հաղարապետի
 համար Փառասոս չի վկայել թէ Ամատունեաց
 տոհմէն ըլլայ (Պատմ. Վեհեաթիկ 1933, էջ 40):

³ Խորենացին (գուցէ Կորիւնի Վահան Ամատունիի
 մասին գրածէն ազգում) կ'ըսէ՝ «Վահան Ամատունի
 . . . ի մամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատապետ Պար-
 սից զհաղարապետութիւն Հայոց աշխարհիս . . .» (Պատմ.
 Վեհեաթիկ 1881, էջ 570): Նա Ամատունիները գիտէ՝
 «Բնութեամբ Հրեայ» եւ Արատէկս թագաւորէն «զիւ-
 դիք եւ գտատակերաօք» (անդ, էջ 288—289) ճոխա-
 ցում, բայց չի յիշեր թէ հաղարապետութիւնն անոնց
 յանձնում էր սերունդէ սերունդ:

⁴ «Հաղարապետութիւնը, որ է ներքին գործաց եւ
 հանրային շինութեանց նախարարութիւնը» (Չ. Ս. Տէր-
 Խոսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, Վեհեաթիկ 1922,
 էջ 234): Grousset R. կր գրէ՝ „D'après Asolik, ils
 firent gouverner l'Arménie par un nakharar armé-
 nien nommé Mèjèj ou Mjèj, dont le nom est transcrit
 par les Grecs sous la forme de Mezzisios ou Me-
 zetios. Mèjèj appartenait à la famille des Gnouni,
 qui, à la cour des anciens rois nationaux arsa-
 cides, possédaient la charge héréditaire de g r a n d -
 è c h a n s o n“. (Histoire de l'Arménie, Paris 1947
 էջ 236:

Նմանապէս Աստուանի, Վեհաժողի, Մանանի
և ուրիշ հայտարարեաներու (հմմտ. Հ. Աղի-
նեան, տեղ, էջ 467—472) Ամատունիներու
տաճմէն ըլլարու հաստատի վերցուծիւն և ու-
ղաղացի շունինք :

Մինչև հիմայ քառածներն ամփոփելով
կ'եզրակացնենք, թէ հայկական հայտարարե-
ան թեան պաշտօնն էր՝ աշխարհին ներքին
և անտեսական քարօրութեան հայածու-
թիւնը⁴ և այդ՝ ժամանակ մը — զուշ էր-
կարտաւ. չրջան մը — յանձնուած էր Գնունի
նախարարութեան : Մինչդեռ Մալխասեան կը
գրէ՝ «Նա (հայտարարեալ) երկրի անտեսու-
թեան և հարկերի զլիստար տեսուչն էր և
նրա իշխանութիւնը տարածուած էր շինակա-
նութեան—զլիստարարար հարկատու պատու-
կարգի վերա . . . Փառաստի տակով այս պաշ-
տօնն ևս ժառանգական էր և պատկանում
էր Գնունեաց տոհմին» (Աշխարհարար թարգ-
մանութիւն Փ. Բուզանդի պատմութեան,
Երևան 1947, էջ 317) :

4. ԳՆՈՒՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ԻՇԽԱՆԵՐԸ

Գնունեաց նախածանօթ ներկայացուցիչն
է Գիւն : Խորենացիի տւանդութեան համա-
ձայն ապրած է Վաղարշակ թագաւորին օրով
և անկէ ընդունած նախարարական տալի-
ճանը, վասն զի զիսէր աշխարհաշէն ար-
քային մատուցակել «յրմախր և համեզ զի-
նեաց» (Պատմ., էջ 168) : Խորենացին «զի-

նի» էն Գինն անունն հանած է եւ Գինն սակա-
ստակեալ-նախարարը ստեղծած :

Գինի սրդին — բայց աւելի հաւանական
— թոռն է Գնէլ : Սա եւս տակաստակեալ է եւ
կ'սպրի Տիգրան Մեծի օրով : Բարդափրան
Ռչատունին գինքը հեծեղափոքով կ'ստաքէ
Երուսաղէմ «իրը ի պատճառս խաղաղու-
թեան, բայց ի պատանխա օգնել Անտիոքայ» :
Սակայն Հիւրկանոս խորապէս քահանայա-
պետը պաշտօնէրով եղելու թիւնն ու խակու-
թիւնը՝ Գնէլի թոյլ կու սոյց մ'իայն սակասա-
թիւն րանակով քաղաքը մտնելու : Բայց Գնէլ
նենդամիտ է եւ Հիւրկանոսը պատրելով ու
խտրելով կը յգէ Բարդափրանի, որ խոստամեա-
կանց պտնուելով՝ քահանայապետը Անտիո-
քոսի ձեռքը կը մտանէ : Գնէլ իր այս յա-
ջոյս թեւէն քաջալերուած — գարձելով՝
Ռչատունի նախարարին սոսկ րանքով — կը ձգտի
Հերովդէս թագաւորն ալ սրտալ եւ գինքը
թակարդի մէջ ձգել, բայց այս անգամ յուսա-
խար կ'ըլլայ : Ուստի Հիւրկանոսի պանծերն
ուարելով եւ քանի մը յաղթութիւններ ար-
ձանագրելով իր րանակին հետ Հայաստան
կը դառնայ՝ դո՛ւ սր ընտիր գործակառուարն
եղած էր Տիգրանի եւ Բարդափրանի (Մ.
Խոր., էջ 203. Յովհ. Կաթ. Պատմ. Հայոց,
Թիֆլիս 1912, էջ 19. Չամչեան, Պատմ.
Հայոց, Ա., էջ 258—260) :

Յիշուած գոյգ Գնունինըստ պայութիւնն
ու գործունէութիւնը այնքան արժէք ունին,
որքան Խորենացիին այս շրջաններու ուրիշ

անձերու եւ գէպքերու մասին տուած ծանօթութիւններն ու աւանդութիւնները : (Այս նկատմամբ մասով մը այլուր, երբ Ռչտու-նիներու մասին խօսիմ) :

Գնունիներու պատմականօրէն առաջին ստոյգ անձն է Աբ(բ)ա, որ Յասիկ նորրմար կաթողիկոսին աղեկից կ'ըլլայ գէպի Կեսարիա, ուստի ապա խնդութեամբ կը վերադառնայ Հայաստան (Բազանդ, էջ 40) :

Մեարայ Երէց Ներսէս Պարթևի օրով երեք Գնունի նախարար կը յիշէ : Մին է Պարգեւ, որ Արշակ թագաւորին աշաղրաթիւնը կը հրաւիրէ Ներսէս Պարթևի վրայ՝ իրրեւ հայրապետական գահի արժանաւոր անձ (Պատմութիւն կամ Վարք Ներսէսի Պարթև հայրապետի, Զ. Սոփերք, Վենետիկ 1853, էջ 15—16) : Մինչ փառաւոր անձանք է այս եւ նա կը ճանչնայ Պարգեւ Ամասունի (Պատմ., էջ 81) :

Ներսէսի հայրապետական ձեռնադրութեան գէպի Կեսարիա շքադիր կ'ըլլայ Մանէն Գնունի (Զ. Սոփ., էջ 25), իսկ Բիզանդիոնի ստափելութեանն՝ անոր կ'ընկերակցի Գնէլ (անդ, էջ 52) : Այս երկուքն եւս փառաւոր անձանք են, նաեւ այն պարագան՝ թէ Արշակ «ի խնդիր ելանէ քաջ ազգին Մամիկոնէից . . . ապա երթեալ գտանէ զնոսա յամուրս աշխարհին խրեանց Հայոց, բնդ նստին եւ զԳնունիքն եւ զարձաւցանէր զնոսա բնդ իւր, վտան զի պատակաւսլ էին լրնատնութենէ եւ ի զօրավարութենէ յամենայն զսրծոց ի ժա-

մանակին Տիրանոյ թաղաւորին» (անդ , էջ 16—17 . հմմտ . վարր՝ Ռչատանոյ նախարարութիւնը) :

Արշակ Բ . թաղաւորին Տրդատ Եղբորը որդին է գծրախա Գնէլ , որուն երանհերտն մէջ Սորենոյին գնաւեան արիւն կը տեսնէ . «Գնէլոյ բաղամ երէս տանել ընդ աւարս յիւրամ լերինն , որ Շահապխան տնտանեն , որ ի մայրենի հաւոյ խրոյ Գնէլոյ Գնունոյ հասեալ էր ցնա» (Պատմ . Հայոց , էջ 442 . հմմտ . Markwart, Südarmenien . . . , էջ 560—561) : Պայծառ է որ Գնէլ անունը Սորենոյիին այս յերիւրանքի պատճառ կ'ըլլայ եւ երեսն կու գայ Գնէլ Գնունի մը , որ Մեւրապի համաձայն Ներսէսի կ'ազեկցի գէպի Բիւզանդիոն (հմմտ . վերը) :

Երբ Հայաստան Յոյներու եւ Պարսիկներու միջեւ կը բռնուի , Արշակ Գ . թաղաւորը հրաժարելով պարսկական ընդարձակ բաժինէն՝ յունական տնձուկ Հայաստանի մէջ կը հաստատուի : Թաղաւորին օրինակին կը հետեւին նախարարներէն ոմանք : Ասանցմէ է Ասատ Գնունի , որ հակառակ պարսկական բաժինի խտրով նորրնախր արքային հրաւերին , հաստատրիմ կը մնայ Արշակի եւ պատիժի կ'ենթարկուի — զրկումովը հայրենի հողերու՝ «Վասն որոյ գժառանդութիւնս նոցա կարու խտրով յարգունիս հրամանաւ եւ ոչ եթող զկալուածս որդոյ ի հայր եւ զեղբօր յեղբայր» (Սոր . , էջ 492) : Թէ Գնունիները ե'րբ եւ ի'նչ պարագաներու տակ իրենց հողերուն

նորէն կը տիրանան՝ այդ աւանդուած չէ։ Սակայն հարկ է շեշտել, որ Բուդանդ և Ղապար, որոնց ծանօթ էր Սորենային, և անոնց պատժիւնները իրենց տարիս կը պարծածէր — թէ և սպիկումի — այս ժամանակաշրջանի զէպրերը բաւական տարրեր կը նշանակեն և սուրիշ անձերու յիշատակութիւն կ'ընեն։

Առաւել թուր կը թուի բլրայ Աստու Գնուէն։ Սոյն տոհմին պարծանքներէն է և Վարդանանց շրջանի կարկառուն զէմքերէն։ Արի և պարծօն, կրօնասէր և հայրենասէր։

Հայկական Սովերքներու շարքին մէջ (հասար ժԹ․) կը հրատարակուի՝ «Վկայութանութիւն սրբայն Աստուայ և սրբւոյ խրոյ և Վարսայ և Ներսէհի և Վարձուորի»։ Անոր համառօտ բովանդակութիւնն է. «(Ի) ժամանակս Յայկերաի տմբարչաի Պարսից թագաւորին ծագկէր հաւատ քրիստոնէսութեան ընդ ամենայն երկիր»։ Այս եղելութիւնն արեւմտաւոր ժայկերուն հաճելի չէր, ստաի և թագաւորին առջեւ կը դնեն մայրեկեան կրօնի մօտահոտ կարծանումը, որմէ սակայն կարելի է զերմանիլ՝ քրիստոնէսութեան զէմ հարածանք սկսելով ու շարունակելով։ Եւ ստուղիս՝ «չինէր հարածումն մեծ»։ Յայկերա իր հրամանովը Պարսկաստան ժամանոյ Հայերուն՝ նախարար մը կ'ստաքէ հրովարտակով մը՝ «Կումիմք մեծու պատուով և հոխութեամբ արձակել յաշխարհն ձեր... միայն թէ վաւթով հասանիցէք ի պատն արքունի»։ Հայերը խնդրայն էութեան թափան-

ցելով կը մխարանին խաւարին դէմ մտքասփոխ՝
 «Քան աս ժամանակ մի վայելել ի մեզս» :
 Անոնց պարագլուխներն են՝ «Ասամ Գնունի
 խրովք ազատօք եւ տէր Մանուհի՜՜՜ Ռչատունի
 խրովք ազատօք», սրտնք իրենց համամխա-
 ներու հետ կը փախչին Անձեւացեաց երկիրը ,
 ուր ճգնաւոր մը անոնց մարտիրոսական
 պատկը կը նախատեսէ : Ասամ եւս յատուկ
 տեսիլքով՝ նահատակութեան կը պատրաս-
 տուի : Հայ մտանչի մը միջնորդութեամբ
 պարսիկ հետապնդող զինուորները Ասամեան-
 ներու բնակավայրը կ'իմանան : Բայց Հայերը
 անյատուկ ու անխուսով ձայն կու տան դաշելով՝
 «Զի կալէք» եւ զիմադրութեան հետամուտ
 կ'ըլլան : Սակայն ուրիշ տեսիլք մը , սր ա-
 մէնուն նկատելի կ'ըլլայ , դանտնք կը քաջա-
 լերէ «ի կատարումն» վաւթալ եւ «անանց
 յայն եւ անթատամ» պատկը ժառանգել :
 Ասամ Գնունի «գաքանչեկիս տեսիլ զսրցեալն
 խոր տաճի արարեալ ի ժամ կատարմանն՝
 դանդխտալ ի մանկական ախոյն» կը տեսնէ
 իր ժառանգին արիական վախճանը եւ սպա-
 միսս բնկերներուն հետ կը կնքէ քրիստոնէա-
 կան հաւատքին ճշմարտութիւնը՝ արխնո՛ւմ :
 Պարսիկ մը սյս տաթիւ քրիստոնէայ կ'ըլլայ ,
 մինչդեռ հայապի մը ինքզինքը հովիւ կեդ-
 ծելով «վատրեցաւ» ինչպէս մէկը՝ «ի սրբոց
 Քառասնիցն» :

Վկայարանութեան վերջաւորութեանը կը
 լիջուին քաջասիրտ նահատակներու անուն-
 ները՝ «Գլխաւորն՝ սուրբն Ասամ սրբաւիմ

խրով յապկէն Գնունեաց, սուրբն Վարսս յՈստանէ, սուրբ Ներսէ՝ յԱրուանդունի տունէն, սուրբ Վարձաւոր եւ այլ եւս բազմաթիւն սուրբ ընկերացն ընդ նոսա եւ առին զպատկս անապականս» (Սուր. ԺԹ., Վենետիկ 1854, էջ 69—82) :

Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանին Թ. 219 դրչադիր Յայտմաւորքս սա խորագիրն ունի՝ «Վկայարանութիւն սրբոց Ատովմեանց եւ սրբւոց նոցին Վարսոյ եւ Ներսէսի եւ Վարձաւորին ⁵» (Տաշեան, Յուց. Ա., էջ 564), աբեմն կերպով մը կարծեա՝ Ատովմին երեք սրդի կը վերագրէ : Մինչդեռ Վենետիկեան Մխիթարեանց Մատենադարանին ԺԲ. եւ Ի. Յայտմաւորքները Ատովմին միակ սրբւոյն անունը Վարսս գիտեն (Հ. Յ. Թարսեան, Ի «Բաղմաւկա» 1899, էջ 66, ծն. 5) : Նոյնը կը հաստատուէ եւ Վիենն. Մխիթարեանց Թ. 10 Յայտմաւորքը՝ «Եւ սուրբ Ատովմանէր ընդ իւր սրդի մի երխտասարդ հասակաւ վոյերուչ եւ գեղեցիկ տեսեամբ, Վարսս անուն» : Իսկ Սրուանձտեանց Արդնի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին մէջ տեսած է Թ. 227 ձեռագիր Հատաքածոյին մէջ Ատովմեանց վկայարանութիւնը սա խորագրով՝ «Վկայարանութիւն սրբոցն Ատովմոյ եւ սրբւոցն իւրոց եւ Վարսակոյ եւ Ներսէսի

⁵ Սիրմէկեան Արտ. արքեպ. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քատասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ եւ մասնատորաց, Ա. հար., Երաստղէմ 1935, էջ 295 եւ էջ 334 : — Հմմտ. եւ Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր Յուցակ, Բ., էջ 59 :

և Վարձատրին և նոցանց բնկերաց ⁶» (Թուրա Աղբար, Բ., էջ 394) :

Եղիշէ Աստմ Գնտնիի մասին հետևեալ աւելեկութիւնները պահած է : Կր հաղորդէ՝ թէ Կարմիր Վարդան Մամիկանեանի համախորհարգ նախարարներու կողմէ բխդանդական արքանիքը առաքուած պատգամաւորն է Աստմ, որ հակառակ իր բռնն ջանքերուն՝ մայրաքաղաքին մէջ որ եւ է յաջողութիւն չի կրնար ունենալ և շտապով կը վերադառնայ հայրենիք՝ Աւարայրի ճակատամարտին մասնակցելու համար (Եղիշէ, Պատմ. Վարդանանց, Վենետիկ 1893, էջ 130, 135) : Թէ Վարդանի ո՛ր գումարտակին մէջ կը մտնար, այդ Եղիշէ կը բէ, բայց կը յիշէ թէ Տղմուտի պատերազմէն յետոյ բազմաթիւ նախարարներու հետ Աստմ Պարսկաստան կը տարուի : Հոն արքայից արքային տաջեւ — տաննց ահնառութեան — Վասակ Սիւնի հաւատարաց իշխանին գլմակը կը պատուէ, տղայուցանելով՝ թէ Վասակ՝ թէ եւ ինք-

⁶ Բէյրութի մէջ վեղարաւորներու վանքին հաղորդէն ձեռագիրներուն մէջ կայ Կիրակոս Արեւելացիի Զայամատարէն — զրուած Վասիլ զպրի ձեռքով Ստեփանոս քահանային խնդրանքով, Հայոց Չկի (1313) թուականին, Կաստանդին Կաթողիկոսի Օչին թաղաւորի ժամանակ (թղ. 740ր). որ կայ՝ «Եւ որք նահատակեցանն են պոստիկ՝ Սարբն Աստմ և որդի իւր յաղկէն Գնտնեալ : Վարս, յմասան տանէ, Դերսէ՛, յԱրանթիսնի, Վարձատր և այլք բնդ նոսա...» (Թղ. 7ա, ուր կը յիշուի Մանածիճ Թէոտիկի նահատակութիւնը) : — Սոյն վանքին հաղորդէն ձեռագիրներուց աւելցուցրած եմ եւ կը յայտնեմ պատեհ տաթիւ հրատարակել :

զինքը Պարսիկներու բարեկամ գտանած է
 ևւ անոնց շահերուն քինախնդիր, բայց իրա-
 կանություն մէջ ջանադիր եղած է Բխդան-
 զիանի հետ լաւ յարաբերութիւն մշակելու :
 «Աս (Ասամ) մտաւ պետ յանդիմանէր զնա
 տառջի մեծի տառնին հրովարտական խոյ,
 զոր տառալ էր նորա խրով մտաւնեաւն»
 (անդ, էջ 251) :

Ասամ Պարսկաստան վշտաշատ օրեր բա-
 րակէ յետոյ՝ կը վերադառնայ Հայաստան
 (անդ, էջ 369), ուր անոր զուգէ կը ստատէր
 «փափկասուն» հոց ախիլին մը ևւ «կցորց»
 կ'ըլլար անոր շարշարանքներուն (Եղիշէ,
 էջ 385—389) :

Ղազար Փարպեցին Ասամի Բխդանիան
 պատգամաւ սրտովսնը, Աւարայրի մարտին
 մտանդակովսնը, Վասակ Սխնիի զխա-
 զրկամբ չի յիշատակեր, մանաւանդ թէ սոցն
 պարտպանեալն մաս մը Վահան Ամասունիին
 կը վերադրէ : Հ. Վ. Հաջունի «Խորհրդածու-
 թիւնք Եղիշէի Պատմութեան վրայ» իր զրա-
 թեամբը (Վենետիկ 1897) կը ճշդի հաստա-
 տել, թէ Եղիշէի տառած տեղեկութիւնները
 ճիշդ ըլլան : Մինչ ևւ կը մխալմ Գր. Տէր-
 Պոյսեանի (Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 111,
 էջ 131—132) ևւ Բարդէն Վ. Կիւլէսէրեանի
 հետ (Եղիշէ, Վիեննա 1909, էջ 192—193)
 Ղազարի պատմածներուն հաւատք ընծայել :
 Վասն զի Եղիշէ (էջ 130) կ'արտայայտուի՝
 «Յայնմ ժամանակի զմի սին ի մեծ նախարա-
 րայն, ի տաճէն Գնանեայ ճեպով տառե-

յին յերկիրն արեւմտից»։ Ապա քիչ մը վերջ (էջ 132) կը գրէ՝ «Եւ իբրեւ յանդիման եղեն մեծի թողաւորին»։ Ինչպէս կը տեսնուի յոգնակի գրուած է։ Հ. Հայունին եղակին ու յոգնակին կը ջանայ հաշտեցնել՝ պատճառաբանելով, որ Եղիշէն նախապէս դաժալած ըլլայ հրեշտակաւթեան միմիայն առաջնորդին նշանակումովը, որուն կը հակառակի Տէր Պօղոսեան (անդ., էջ 231—232)։

Կործեա Եղիշէն ինքն իրեն հետ խակ կարելի չէ հաշտեցնել, երբ նկատենք՝ որ Աստմ Բիւզանդիոն կ'երթայ. հոն Թէոդոս կայսրը ինքզինքը պատրաստակամ կը ցուցնէ Հայերու օթանդակելու, բայց 450 Յուլիոս 29ին կը մեռնի։ Ապա դաժ կը բարձրանայ Պուղբերիս — զահակից ունենալով Մարկիանոս — եւ 451 Փետրուարին անոնք իմաց կու տան Արեայ արքային թէ՝ «Ձեռնթափ... (են) ի Հայոց աշխարհէ զօրու եւ զինու եւ ամենայն օյնականութեամբ» (Հ. Յ. Գաթրերճեան, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. հար., Վիեննա 1852, էջ 541)։ Արդ հաւանական չի թուիր՝ որ Աստմ Հայաստան արադաժոս վերադարձած եւ Աւարայրի մարտին մասնակցած ըլլայ — Եղիշէի վկայութեան համաձայն։ Մինչդեռ Փարպեցին Աստմ պատգամաւոր՝ եւ Աւարայրի վրայ մարանչող չի գիտեր։ Նա գիտէ երեք պատգամաւոր՝ Վահան Ամասունի, Հմայեակ Մամիկանեան եւ Մերուժան Արծրունի (էջ 197—198), որոնք թէեւ կը փութան — յետ իրենց տաքելու

թեան անյաջողութեանը — «զսնեայ ի յաւայ
փրկութենէն չփրկուիլ . . . և ոչ ժամանակ ի
զորձ ժամու պատերազմին . . . առ լերամբն
որ կոչի Պարխար . . . զազարեցին» (անդ ,
էջ 233) :

Հայ պատգամաւորութեան հարցը վեր-
ջին անգամ երևան կու գայ Վատակ Սիւնիի
դատաւարութեան սեղանին տուելու : Հոս կ'ըկ-
նէ ի համաձայն Աստուծոյնի «մատուցեալ
յանդ իմանէր զնա ստաջի մեծ ի տաւնին հրա-
ւարտակաւն իսկ , զոր տուեալ էր նորա իւրով
մատանեալ (անդ , էջ 251) : Մինչ Ղազարը կը
հաղորդէ՝ թէ Արշաւիր Կամսարական կը ներ-
կայանայ և կը ղեչակ , թէ «նամականի արա-
րեալ առ կայսրն և զՎահան Ամատունի և
զոյսն ի նախարարացն յի բաքանչիւր տաճէ
ի Հոսամս արձակեաց» (անդ , էջ 266) : Այս-
պէս՝ երկու պատմադիրներն ալ իրենց պատ-
գամաւորներուն վրայ հաստատուն կը կե-
նան , բայց ինչպէս ըսինք աւելի ընդունելի է
Ղազարի վկայութիւնը՝ նկատելով պատգա-
մաւորութեան պարագաները , աւելցութիւնը
և Աւարայրի ճակատին մասնակցութեան
զօնարութիւնը ⁷ :

Փարսեցիին մօտ Աստուծի մասին բաւա-
կան չառ տեղեկութիւններ կը գտնուին : Կը
ընէ թէ՛ Վարդանանց տաւն «սէրն Գնու-

⁷ Հմմտ. Հ. Ն. Ակիւնեանի յօդուածը «Կարմիրն
Վարդան և Աւարայրի ճակատամարտը , Հանդէս Ամ-
սորեայ , 1951 , էջ 97—154 , մանաւանդ էջ 136) : Հոն
(էջ 138) Տաճատ Գեթուինն նշանակում է՝ Տաճատ
Գնունի :

նեւոյ Ատամ» կը մտանակցի Աշտիշատի ժո-
 դովին եւ ստորագրութիւնը կը գնէ Յայ-
 կերտի ուղղուած թուղթին: Իսկ Վարդան
 Մամիկոնեանի եռուցեալ գործունէութեան
 չրջանին եւ անոր մահէն վերջ անմիջնոր-
 դարար տեղի ունեցած անցքերու եւ զէպքե-
 րու առեւն Փարպեցին Ատամ Գնունին չի յի-
 չեր, այլ անոր տաճմէն՝ «Երանելին Վահան»,
 որ Աւարայրի ճակատամարտին մէջ մարտի-
 րասական պատկառ կը փառաւորուի (Հմմտ.
 փարբ. եւ Եղիշէ՝ «յայդէն Գնունեւոյ մանուկն
 Վահան երիւք արամբք», ԼՋ 225): Բայց կա-
 լանաւորուած նախարարներու շարքին կը
 չխուէ նաեւ Ատամի անունը (ԼՋ 273): Իսկ
 Վահանեանոյ ժամանակ անոր մասին սակայ
 կը խօսի: Ահա՛ Ատամ իր Առաստոմ եղբօր
 հետ Վահան եւ Վասակ Մամիկոնեաններու
 եւ Սահակ Բաղրատունիի կողքին՝ հաւատա-
 րիմ ընկեր է խաղաղութեան ժամերուն եւ
 պատերազմի արհաւիրքներուն մէջ: Ահա՛
 Ատամ Կռուակոս գիւղի մէջ Վասակ Մամիկո-
 նեանի հետ, թէեւ Աարվշնատպէն անսպասելի
 յարձակում կը կրէ, սակայն Վասակի խոհե-
 մութեամբը վտանդէն կը գերծանի եւ Ակոսիի
 մօտ 481ին աջ թեւը կը վարէ՝ օգնական ա-
 նկնալով Առաստոմ եղբայրը: Պարսկական
 բանակը մինչ կը կարծէ թէ հայապահպ փութ-
 րիկ ջսկաւոր «խերացնորեալ ի խնդիր մահու
 եկեալ է», հայերը քաջարար կը մաքառին
 եւ «Աարվշնատպ անկեալ սատակէր»: Ատամ
 եւ Առաստոմ ուխտագրուած Գրեհան Սիւնին,

որ Գարջոյլ մաղխապի նման թշնամիին կապին
անցած էր, կը հետապնդեն՝ ցանկանալով
չոր օրինակը ջնջել մա՛հով, բայց իրենց նե-
տերը կը վրիպին եւ գոտալիքը խոյս կու տայ :
Սակայն քաջամարտիկ Գնունինները ճակատա-
ւիպրէն սիպտպանձ կը մեկնին . Պատմապիւրը
կը վկայէ՝ «ի կապմանն Աստմայ եւ Ասատում-
մայ բազումք մեռանէին ի քաջ արանց» :

Մինչ Ակոսիի մէջ հայ բանակը յաղթու-
թեամբ կը հրճուի, Վասան Մամիկոնեան
աղարապետին գաժկան կը հասնի «Մեռա՛ւ
քաջն Մամիկոնեան Վասակ . . . եւ արքն Գնու-
նիք՝ Աստմ եւ Ասատում եւ այլ ամենայն
զօրքն Հայոց ի բանակապմանս Ակոսայ՝ սա-
պաստ անկեալ գիտկնացան» : Դաւինի մէջ
բօլբր բարերատուօրէն գեալ լրիւ շտարածում՝
մարտախայրէն աւետաւոր հրեշտակ մը կը
ժամանէ : Այդ՝ Աստմի եղբայրը Ասատում՝
է, «որ ձայն բարձեալ գոչելով առէր՝ «Յաղ-
թեալց զօրութիւն սուրբ խաչին եւ միշտ
յաղթէ» : Գնունի մը աւետաւոր կը գրկուէր,
վասն զի Գնունիններու արժանիքը մեծ էր :

Միեւնոյն տարին (481) Ներսէհապատի
ճակատին մէջ Աստմ Գնունին Բաշդ Վասե-
նունի եւ Բարդէն Սիւնի աւ Պապակ Պալաւնի
նախարարներու հետ կը սպասերապմի պարո-
կական բանակին գէմ : Ասատումի անունը
կա՛մ լուսած է եւ կա՛մ նա տղի կուսին մէջ
մասնակցութիւն չունի : Հասկ ուրեմն Աստմ
— թէեւ ոչ անունով, այլ հասանօրէն ինքն
ըլլալու է՝ «Երանելեաւ տերամբն Գնունեալց»

— կը գտնենք Ճարմանայնու (Կուր գետի մօտ) գաղսառլայրին մէջ վահանեան սրտաւրազմին մասնակցեյով: Այս անգամ Մամիկոնեան սպարապետին տաղնարդութեան սակ կը կառավարէ իր խումբը՝ թեւ ու թեկունք ունենալով Արշաւիր Կամսարականի երեք կորիւնները: Այս սրտաւրազմէն վերջ Փարպեցին Ատամի եւ Առաստամի անուաները (հմմտ. էջ 135, 273, 395, 401—403, 418) այլ եւս չի յիշատակեր: Եւ արդէն Ճարմանայնու սրտաւրազմին լիակատար սրտամութիւնը մեր ձեռքը չէ հասած: Կը կարծեմ թէ այս ճակատին մէջ կամ անոր յաջորդած մասնական գուպարածներու մէջ Ատամ, գուցէ եւ Առաստամ՝ Վառակ Մամիկոնեանի եւ Սահակ Բաղրատունիի հետ նահատակուած ըլլան: Եւ ա՛յդ է պատճառը, որ Փարպեցին Ատամ «Երանելի» կը կոչէ: Պատմադիրը ուզած է եւ գրած այն ճակատամարտին մէջ նահատակուած մարտիկներու անուաները՝ «Եւ կոտորեցան յաւուրն եւ անուանքն են սյսուքիկ . . .» (անդ, էջ 439): Եւ սակայն չկան անուաները եւ յայտնի կը տեսնուի որ սրտաւրազ — թուղթ հանուած է եւ կամ ինկած է:

Աւտարիկ Ատամ Գնունիի մասին հասած տեղեկութիւնները՝ քաղուած Աստվածեանց վկայաբանութենէն եւ Եղիշէի ու Ղազարի Պատմութիւններէն:

Արդ հարց կը ծագի: Այս բոլոր տեղեկութիւնները մէկ Ատամի մասին են, թէ

պէտք է գոյգ Աստմներ Ենթադրել Կամ Ընդունիլ :

Հ. Չամչեան (Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 15, 21) նախ իրարու ազգական Կամ տահմակից երկու Աստմ կը գտնուանէ, մին՝ Վկայարան նախեան մէջ յիշատակուած նահատակ Աստմնէ, իսկ միւսը՝ Եղիշէի եւ Ղազարի յիշատակած Աստմ Գնունին, որ Վարդանի եւ Վահանի գրօններու տակ արիարար կը կսուի՝ հաստակակալ միեւնոյն քաղաքականութիւնը՝ առաջնորդուած կրօնքէ : Սակայն այլաւ կը մտածէ երկու Աստմներու մէկ տնձրկալու մասին (տեղ, էջ 416) :

Հ. Յ. Թորոսեան «Բաղմովէս»-ի մէջ (1899, էջ 66, 396 եւ 1900, էջ 102) «Աստմեանց նահատակութեան ժամանակն եւ այլ հանդամանք» խորադրուած յօդուածին մէջ հասեւեալ պատճառներով կը ցուցնէ թէ՛ «Վարդանանց եւ Վահանեանց պատերազմներու մէջ յիշուած Աստմ Գնունին չէր կարող միեւնոյն տնձն ըլլալ, այլ երկու ուրիշ տնձրնք են» :

Ա. 450ին կը յիշուի Աստմ Գնունին իրրեւ «մի տնի ի մեծ նախարարացն» որ կարեւոր պարտականերու մէջ վաւեր կ'պաշտօնով մը — պատգամաւորութեամբ — կայսեր կը գրկուի եւ այս՝ զուտակել կու տայ «սչ միայն Աստմայ պատուաւոր նախարարական տահմէ լինելը, բարուց ազնուականութիւնը եւ գործունէութիւնը, այլ եւ տնչուչա տխրաց հասանալիքներ, որով չէր կարող նուազ քան երես-

նամեայ հասակի մէջ ըլլալ» (Բաղմ . 1899 ,
 էջ 399) : Ապա Աւարայրի հակառին կը մաս-
 նակցի , Պարսկաստան կը տարաւ եւ տարի-
 ներ յետոյ կը գտնուէ «խը բնիկ գաւառը ի
 տարածամ հասակի խամբած եւ ծերացած
 գրեթէ» : Եւ յետոյ՝ «մնացած օրերը քստանձ-
 նութեան եւ հանդարտութեան մէջ անցուց ,
 ինչպէս ըրին Բարդէն Ախնի , Անուկ Ամա-
 տունի եւ այլք» (տնդ , էջ 399) : «Արդ , կը
 հարցնէ Հ . Թորոսեան «Ի՞նչպէս կարելի էր
 յետ գրեթէ 20 տարիներու՝ նա գէնք տանուր
 դարձեալ եւ պատերազմի գաշար իջնէր Վա-
 հանեանց հետ , մօտ Եօթանաստամեայ հասակի
 մէջ , մինչ պատմիչն (Փարպեցի) կը ներ-
 կայայնէ մեզ Վահանեանց զինակից Աստմը
 րոյրավին երիտասարդական աշխուժիք լի
 եւ կրակոտ : Ըստ իս չստ գծուարին կ'երևի
 ոչոյ , րոյրավին անկարելի չրտելու համար»
 (տնդ , էջ 399) :

Հ . Թորոսեանի այս վարկածը հաւանա-
 կան չէ կարելի նկատել : Աստմի իրրեւ պատ-
 դամասը ընդունական արքունիքն տա-
 քումը եւ միանգամայն Աւարայրի պատե-
 րազմի մասնակցութիւնը Ազիշէի պատմած
 յարակից գէտքերով՝ գծուարին է ընդունել ,
 ինչպէս վերը ակնարկեցի : Աւարայրի պա-
 տերազմի տնոր մասնակցութիւնը Վաղար չի
 յիշեր եւ Գնունիներէն Վահանի տնունը կա-
 տայ : Իսկ հայ պատմա իրակութեան մէջ տնոր
 տնունը չի գիտեր , բայց զինքը ներկայ կը գնէ
 Աշտիշատի ժողովին (համա . վերը) : Այս տ-

մէնն նկատուի տնկնաւորով՝ կարելի է եղբակաց-
նել որ Աստմ կրնար Աշտիշտաի ժողովքին
«իր փառփառն երխտատարդական հասակին
մէջ» մասնակցել, որ Հ. Թորոսեանի համա-
ձայն կրնայ քաննէն երեսուն տարիներաւ մէջ
հասկցաւ իւր: Աշտիշտաի ժողովի դամարան մէն
— 449 — մինչեւ ճարմանայաւ սրտերաւմին
վերջը — 482 (Յուլիո-Օգոստոս, Հ. Յ. Գա-
թրըճեան, Տիեզ. Պատմ., Բ., էջ 55) տնինք
33 տարւոյ անջրպետ մը: Եթէ Հ. Թորո-
սեանի եւ մեր փարկածին համաձայն Աստմ
Վարդանի տաջին ձեռնարկներուն 20—
30ամեայ նախորար էր, այն տաւն Վահա-
նեան օրերուն կրնար իրրեւ 50—60ամեայ՝
դարձն անձ ըլլալ — ինչպէս Քաջն Վարդան
(համա. Բ. Վ. Կիւրէսէրեան, Եղիշէ, Վիեն-
նա 1909, էջ 348) — եւ ոչ թէ «խամբած ծե-
րակ մը»: Այս կարծիքը հաստատուիւ կա-
ղայ նոյն ինքն Եղիշէ, երբ Աւարայրեան սրտ-
տերաւմին մասնակից կը դնէ Վահան Գնա-
նին, որ «մանուկ» էր: Մանուկ եղբոր մը
դուցէ երէց եղբայրը՝ կրնար վերայդրեալ
տարիքն ունենալ: Եւ անոնց վերջնօգտկը կը
կարմէ Աստատամ, որ Ղազարի մօտ այնպէս
եւանդոսն եւ կրակոտ կ'երեւայ:

Հ. Թորոսեանի երրորդ տարացոյցն է.
«Եթէ Վահանի ընկեր Աստմ նոյն էր Վար-
դանի ընկեր Աստմի հետ, այն տաւն տաջ-
նոյն բանակին մէջ պէտք էր տաջնակարդ
դեր կատարել եւ ոչ երկրորդական»:

Կ'ընդունիմ, որ Աստուծո՛վ Վաճանեան տա-
պառակութիւններու մէջ կարծեաւ երկրորդա-
կան զեր կամ պաշտօն կը ստանձնէ, սակայն՝
ոչ միշտ: Ահա Ակոսիի քով աջակողմեան
բանակին գլուխն է եւ ճարձմանայնու գաշ-
տախայրին վրայ Վաճանի աջ բաղուկն է:

Հ. Թարսեանի երրորդ տպացոյցն է՝ Վա-
ճան Մամիկոնեանի ընկերը Աստուծո՛ւ «Երբեք չի
յիշուիր տաանց իր Աստատո՛ւ երբօր, մինչ
Վարդանի ընկերը Աստուծո՛ւ միշտ տաանձին կը
յիշուի»: Չորրորդ տպացոյցն է՝ Ղազար
Աստուծո՛ւ գովեստաւ տապառանհուն չի սար, մինչ
այդ ընկաւ էր. եթէ միեւնոյն Աստուծո՛ւ Վար-
դանի եւ Վաճանի գործակից եւ միթէ նա
խոտաւումնու չէ՞ր»: Վերջին տպացոյցն է՝
Պարսկաստան գացող կապեալ նախարարնե-
րէն բաց ի երեք մանկապոյններէն, — Բար-
դէն, Մուշեց աւ Ներսէս — ոչ ոք Վաճանեան
մեծ աղործութիւններու կը մասնակցի. արդէն
ննջած ըլլալով Գիւտ Կաթի ի օրով (482—483):
Հետեւորար այդ տաւն վախճանած էր նաեւ
տաջին Աստուծո՛ւ, որ կոպուած նախարարներու
մէջ տարիքով երիցապոյնն էր: «Ապա ուրեմն
Վաճանեանց նկատակից Աստուծո՛ւ Գնունին նոյն
չէր տաջնոյն հետ, այլ ուրիշ անձն, եզ-
րայր Աստատո՛ւի, անշուշտ մերձուոր ապրա-
կան եւ յաջորդ տաջնոյն յիշխանութեան
Գնունեաց տաճին, ինչպէս կ'իմանանք Փար-
պեցոյ վկայութենէն: Եւ այս երկրորդ Աստուծո՛ւ
Գնունին է, ըստ իս, որ իր ընկերօք նախա-
տակուեր է ի Պարսից, եւ սրանք կը տօնուին

մեր մէջ Ատամեանց պօրափարայ կոչմամբ»
(Բաղր՝ 1899, էջ 399—400) :

Այս տպադրոյցներու պէմ կարելի է տա-
սարկել, թէ Ատամ անդամ մը տառնձին յի-
շուած է եւ Ղապար պինքն ալ թէեւ մէկ ան-
գամ «երանելի» սրակած է եւ ոչն՝ իր մար-
տիրոտական օրհնակն յառաջ (էջ 434) : Դար-
ձեալ թէ պերի վարուող եւ վերադարձող նա-
խարարներէն մօտեք, ինչպէս շ. Թորոսեան
կը հաստատէ, տպրած ու գործած են Վա-
հանի օրով — այսպէս՝ Բարպէն : Արդ ինչո՞ւ
տառնցմէ մէկն ալ չբլլայ Ատամ, երբ անանցմէ
մին՝ Վարձ, Մեծ, Հօր համաձայն, Ատամի
հետ նահատակուած է :

Մինչ կը պատարիմ շ. Թորոսեանի հետ
երկու Ատամ⁸ ընդունելու, համամիտ եմ ա-
նոր՝ թէ Փարպեցիին եւ Ատամեանց վկայա-
րանութեան մէջ յիշուած Ատամ Գնունիները
մէկ անձ են, ընկեր Վահան Մամիկոնեանի .
աւ. երկուքին մէջ ալ գլխաւոր անձը Ատամ կը
ներկայանայ միւսնայն նկարագրով . ք. Գնու-
նեաց տոհմէն է եւ տէր . Վ. Փարպեցիի մօտ
Ատամ անրածին է իր Ասատում եղբօրմէն,
իսկ վկայարանութեան մէջ սրբիէն : Ասատ-
ում կրնար եւ սրբի կոչուիլ իրրեւ կրտսերու-

⁸ Շ. Աճառեան երկու Ատամ Գնունի կ'ընդունի,
մէկը՝ նահատակ եւ միւսը մասնակից վարդապետաց եւ
վահանեանց պատերազմներու (Հայոց անձնանունների
բառարան, Ա., Երևան 1942, էջ 254) :

դպին Եղբայր ⁹ . Վ . Ներսիս Երասնդունին ընկերին է Աստմի և Վասանի . Կ . «Եղբէ՛կ Կամսարականայ մէջ կը յիշէ զամն Վարձ , զոր Փարպեցին կը կոչէ Վարձայ , սրանցմէ տատջինն կը յիշեցնէ մեզի «ԿՎարս և Երկրորդն ԿՎարձաւոր (ընկերք Աստմայ)» . Հասնական չէ՞ որ Վարս տատանիկ նայն լինի Եղբէ՛կի Վարձ և Փարպեցւոյ Վարձայ կոչուած Կամսարականին հետ . . . Վարս յՈստան տանէ և Եղբէ՛կի Վարձ յայդկէն Կամսարականայ (Հմմտ . Կոզեան , Կամսարականներ , էջ 101) , կրնան զխրտ միտրանիլ իրարու հետ և միևնոյն տնձն ըլլալ» . Վ . Աստմ՝ Վասակ Մամիկոնեանի նահատակութեան փայրէն խոյս կուտայ իր ընկերներովր և Հոյսոյ աշխարհն տնցնելով կը նահատակուի : Ղազար կը յիշէ Աստմի մինչև հարածումն ու փախուստը և տղա փախարանութիւնն է որ կը խօսի (Բաղմ . 1900 , էջ 202—206) :

Թէ Վկայարանութեան և Ղազարի Աստմ Գնտնինները միևնոյն տնձն են կարելի չէ ցոյցնել զոչ ոչ պատմադիրներու, բաւ թեւէն և չէ կարելի Հ . Այգեքեանի արդարացումն ընդունիլ թէ՛ «Ասանձին միայ զուտի պատմութիւն է» և ոչ ոչ պատճառով բռնած (Վարք և Վկայարանութիւն Սրբոյ , Բ . , Վենետիկ 1811 , էջ 66—89՝ «Վկայարանութիւն Աստմ

⁹ Կարելի է նաեւ խորհիլ թէ Աստմ իր Վարս արդւոյն հետ նահատակուած ըլլայ , իսկ թէ Աստմաստմի վերջն ինչ եղած է՝ կ'անդիտանանք : — Չեմ կարծեր թէ Վարս՝ Աստմաստմ տնտան ազատագումն ըլլայ :

մեանց աստճնոց եւ վերջնոց») : Մասնական քանի՛ քանի՛ գէպքեր ու խնդիրներ հայ մատենագիրներու գրչի նիւթ եղած են :

Ինձ կը թուի թէ վկայարանութիւնը շարունակութիւնն է Ղազարի պատմութեան կորսուած մասին ու հաստատածին : Կարծես սոյն պակսած կտորը հանուած է եւ սնով վկայարանութիւնը հիւսուած ըլլայ : Ղազար կը գրէ՝ «Ընտրութեան ցանկացողք եղեն եւ արժանիք ընդ սրբոց ասպետին Սահակայ եւ ընդ սրբոց քաջին Վասակայ Մամիկոնենի եւ կատարեցան տւուրն եւ տնտանք են այսոքիկ . . . » (Լջ 439) : Մինչ վկայարանութիւնը կը գնէ՝ «Արդ որք յայտմ տեղւոջ հանդիպեալք կատարեցան են այսոքիկ՝ գլխաւորն սուրբն Ատոմ որդւոյն իւրով յազդէն Գնունեայ, սուրբն Վարսայ յՈստան տանէ, սուրբ Ներսէ յԱրուանթունի տանէ, սուրբն Վարձաւոր եւ այլ բազմութիւն սուրբ ընկերացն, որք նահատակեցան ընդ նոսա» :

Բայց պէտք է խոստովանիլ թէ կան քանի մը կէտեր, որոնք մեր վարկածը կը տկարացնեն. այսպէս՝ Ղազարի մօտ նահատակուած պիտի նշանակուէր Ատոմի Առատատմ կորոյրը, մինչ վկայարանութեան մէջ անոր որդին յիշուած է : Դէպքը տեղի կ'ունենայ Պերոյ թաղաւորի օրով, իսկ վկայարանութեան մէջ կը գրուի «ի Ժամանակս Յադկերտի» : Գուցէ կարելի ըլլայ Հ. Թորոսեանի հետ ընդունիլ՝ թէ Ատոմի կրտսեր կորոյրը իրրեւ որդի նշանակուած ըլլայ եւ Պերոյ

իրբեւ հարածոյ անուանուած է՝ Յաղկերտ (հմմտ. վերը) :

Այս հարցը իր խեղճան լուծումը կրնայ պահել, երբ Ղ. Փարսեցիին ամբողջական եւ լուսավոյն բնուիրը (Պատմութեան) պահուի եւ անոր մէջ տեսնուի ՀԴ. հաստատծին վերջին մասը :

Պատշաճ է պիտել՝ որ Աստվածանց վկայարանութիւնը նմանութիւն ունի չորս պատմիչներու հետ : Ասոնք են՝ Աերտտախայի Քատատուն Մանկանց վկայարանութիւնը (Պարսիկի մը քրիստոնեայ ըլլալն եւ հոյ քրիստոնեայի մը ինքզինքը հովիւ կեղծելը), Սահակ-Համոպատոյ Արծրունիներու վկայարանութիւնը (Սահակի եւ Ատամի որդւոյն նահատակութեան պարագաները (ԺԲ. Ստիւրք, էջ 76, ԺԹ. Ստիւրք, էջ 79), Ղապար Փարսեցիի պատմութիւնը (հմմտ. հաճ. ՀԴ. եւ ԺԹ. Ստիւ., էջ 76), բայց մանաւանդ եղիշէի պատմութիւնը (հմմտ. էջ 12, 29, 30, 31 եւ ԺԲ. Ստիւ., էջ 70) : Մանրամասնութիւններու իջնալու եւ յաւաքրերու թիւններու հարկ չկայ :

Յուշիւմ եւ այս : Միրախորեան (Նկարադրական Ուղղեւորութիւն... , Կ. Պ. 1884, Ա., էջ 131, 143 եւ 144) կը գրէ թէ իր ճամբորդութեան միջոցին կը հանդիպի Իշխանագոմ եւ հոն տապանաքարերու մէջ անրնթեանի թուականով հետեւեալ յիշատակագրութեան կը պատահի. «Է Ողբ Աստ սպանում մեծն ի նախարարս, որոյ անունն Աստւմ» . ու

կ'րտէ «հասանական է որ Եղիշէ պատմարանին լիչամ Գնդանեայ (կարգալ՝ Գնդանեայ) տաճի Ատուփն եղամ լինի»։ Ապա կ'աւանդէ թէ Ոչխրանց գիւղի մօտերը կայ սուրբ Աստմայ մատուռ մը — կիսակործան — որ Ս. Աստմի անունով ոչխար կը մօրթեն եւ թէ մօգտարդին բերնէն քաղամ է հետեւեալ աւանդութիւնը։ Այժմեան վարի Ոչխրանց գիւղի մէջ նահատակուած են Աստմեանք (Մանուհի՛ն Ռշտանի) պարսկական եւ արեւպաշտական մոլեկրօնութեան սոջեւ եւ կ'աւանդուի թէ այն ստեն ոչխարի նման մօրթուած լինելուն պատճառաւ գիւղիս անունն մնաց Ոչխրանց։ այս ստի Ս. Աստմայ համար կ'ըսուի թէ՛ այն բլրակի գլխէն, որ յանուն իւր մատուռ շինուած է, թաշկինակի մէջ մի մեծ քար դրամ՝ պարստաիկի նման դարձնելով նետած է սո Պարսիկ թշնամիս գէպի հարստ։ այս սպապա նայն քար կը կոչուի Ալիխիքար» (Թաշկինակի քար)։

Այսքան Աստմի մասին։ Անոր եղբօրը Աստատմի նկատմամբ վերոյիշեալներէն զատ տեղի տեղեկութիւն չկայ։ Նա Աստմի ցաւին ու վատքին գրեթէ միշտ մասնակից է ու հապարդ, սակայն ճարմայնանու կրտսին մէջ տնոր անուան բացակայութիւնը կամ լսութիւնը ու չաղբութիւնը կը գրուէ։

Չեմ կրնար ստուգադէպ հաստատել՝ թէ անոնց եղբայրն ըլլայ վահագն Գնուկին, որ թէ եւ մանկահասակ՝ Աւարայրի պատերազմի մէջ մարտիրոսական պատկին կ'արժանանայ։

«Ստացեալ զհաւատոյ վաճան, յուսոյն զրա-
հիւք ծածկեալ զփրկւոյնն ստղաւարդ ի
զլուխ եղեալ՝ զնշան խաչին» (Շարական
Վարդանանց) :

Այս սրտակառելի զէմքերէն յետոյ Գնու-
նինեբաւ. զարմէն ծանօթ է Գնէլ, որ Բար-
դէն Կաթ.ի օրով (490—516) Պարսկաստան
զրուած թղթին մէջ իբրեւ «Տէր Գնունեայ»
կը յիշուի (Գիրք Թղթոց, էջ 42) : Արդեօք
յախա՞ւն է անոր հետ նոյնացնել Գնեալ, որ
Ներսէս Կաթ. Բաղրեւանդացիի ժամանակ
(547—557) համախմբուած եկեղեցականնե-
րու եւ նախորարներու մէջ է եւ անոնց հետ
կը կնքէ «Միաբանութեան ախտ» (անդ,
էջ 72) : Ապա երեւան կու գայ ՄԺԵԺ կամ
ՄԵԺԺ Գնունի, որ Հոնեբուն կը յաղթէ եւ
Պարսիկներէն մարդսրան կ'անուանուի : Աստ-
ղիկի (էջ 82, հմմտ. եւ Տաշեան, Յուլյակ,
էջ 172), Կիրակոս Գանձակեցիի (Պատմ.
Հոյոց, Վենետիկ 1865, էջ 23) եւ Սամուէլ
Անեցիի (Ժամանակագրութիւն, Վաղարշա-
պատ 1893, էջ 82) համաձայն 30 տարի սպն
սրաչափն կը վարէ, բայց անոր կատարարու-
թեան չըջան կը արուի — ընդ հանրապէս 517—
535 (հմմտ. Աղգապատում, Ա., Կ. Պոլիս
1912, էջ 519. կարեւոր՝ Grousset R., His-
toire de l'Arménie, Paris 1947, էջ 237—
238) : Յովհաննէս Կաթ.ի մաս ՄԺԷԺի ա-
նունը անյիշատակ կը մնայ : Հ. Հմ. Համ-
բարեան ՄԺԷԺ Գնունիի երկարատեւ մարդսրա-
նութիւնը (նոյն իսկ գոյութիւնը) երկրոյս-

կան կը գտնէ, նկատելով որ Ներսէս Բ. Կաթողիկոսի Դուինի մէջ զուամարտժ ժողովին վաւերական արձանագրութեան մէջ անոր տնուներ չկայ, դարձեալ որ այս շրջաններուն (509—550) պարսկական մարզպանները կարճատե կառավարութիւն կ'անհեղին — ընդհանրապէս եւ թէ Յովհաննէս Կաթողիկոս անոր տնուներ մեղի չէ առանդած (Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1912, էջ 532)։ Ստույգ ինչանականից կարելի է համարիլ Մովսէսի տնուին ընդհանրապէս թիւեր Դուինի ժողովին մէջ։ Ի՞նչպէս կրնար անոր տնուներ անտուտիլ, երբ անդամներու անուններն բժականորէն կը յիշուին եւ զխաղութիւն կ'ըլլայ թէ՛ «ոչ ոք արտաքայ մնաց յաշխարհականաց ի յայս կամաս որ գործոյ» եւ Գնունիներէն Գնեալի տնուներ կը արտի (Գիրք Թղթայ, էջ 74)։

Բիւզանդիանի Հերակլ կայսրը Յունահայաստանի սահմանները գծելէ վերջ իրրեւ կառավարիչ իր բաժինին «ի Հայաստան երկրէ (Սերէոս, Պատմ. ի Հերակլ, Թիֆլիս 1913, էջ 101) կ'առաքէ Մովսէս Գնունի¹⁰ մը, որ Պարսիկներու զէմ անվահեր կը կստի եւ եղբ կաթողիկոսը կը համայնէ Յայեքու հետ կրօնական հաղարդութեան մէջ մօտեցու, իսկ Պարսկահայաստանի հպերը կը կառավարէ Վարդապիտայ Բաղրատունի տաղետը։ Այս

¹⁰ Ազատագրած՝ Մովսէս Գնունի. Հմմտ. Հ. Յ. Տաշեան, Մայր ծուց. Վիենն. Միլիթ. ի Վիեննա, էջ 114։

պարտազան Մժէժին հաճելի չ'ըլլար: Եւ կը սկսի՝ «տանկ չարախօսութիւն առ Ռոստոմայ իշխանին, որ յԱտրպատական յաշխարհին»: Հետեւա՞նքր. Վարպաղիրոյ հալածանքի ենթարկուելով կ'ապրտասանի յաշական արքունիքը, ուր Հերակլի գէժ գաւազրութիւն մը կը նիւթուի: Մասնակցսցնելէն է նաեւ Դաւիթ Սահառունին, զոր կայսեր հաւատարիմ Մժէժ Գնունին կաշանաւորելով «տառքէ ի պապտան»: Սակայն Դաւիթ ճամբարդութեան միջոցին կը յաջողի բեկանել չղթաները եւ հետեւակ պահապանները սպաննել: Ապա հայկական բանակը սիրաշահելով Մժէժի վրայ գրահ կու տայ եւ գինքը իր Վարազ-Գնէլ եղբօրը հետ 635ին չարամահ կը մեռցնէ (Սերէոս, էջ 101—102. Ալիշան, Շիրակ, էջ 142):

Յովհաննէս կաթողիկոսին Մժէժի այս քաղաքական գործունէութիւնը անձանօթ կը թուի եւ կամ կը գահանայ անոր կրօնական գործունէութիւնը — Եզրի Յայնեբու հետ յարաբերութեան հարցը — հաղորդելով (Պատմ., էջ 44—45): Իսկ Վարդան կը գրէ. «Յայրմ ժամանակի կարգէ (Հերակլ) զօրավար Հայսց զՄեծեժ գոր սպաննեալ Դաւիթ Սահառունի ինքն լինի իշխան» (Պատմ., էջ 62): Ծանօթ է մեզի Մժեժ անուն թիկնեղ զօրական մը, որ Հերակլի թոռին Կոստանդ Բ.ի եղբրական մահէն — այս է՝ բաղնիքի ատեն Անդրէաս ծառան ջուր լեցնելու անօթը անոր գլխուն ուժղնօրէն զարնելով զանիկա մեռցնելէն

գերջը՝ զինուորներէ և անոնց ստաջներդներէ
հակառակ իր բացարձակ կամքին կայսր կը
հռչակուի, բայց ինչպէս Հ. Ալիշան կը գրաւ՝
«Եւ ոչ մի տարի տկամայ կայսրութեան ա-
նունը կրելով թաղին հետ իր թաղապանդուր
դրսին ալ կորցաւ, զոր Սիրակուսայէն խա-
րեցին ի Կ. Պոլիս առ սրդին Կասաանդայ
Կասաանդին Դ.» (Յաշիկք հայրենեայ, Բ.,
էջ 335) :

Հ. Չամչեան պատմադիրներու այլապան
տեղեկութիւնները կը ջանայ միարանել բա-
լով՝ «Պարս Է տակ թէ երկու էին ՄՃԷԺ,
ստաջինն կարգեալ ի Պարսից մարզպան Հայսց
յասարս Դեւանդեայ կաթապիկսի և Ներ-
սէսի Ահաարակեցայ, իսկ երկրորդն էր ի
Ծննդայ թափն նարս, որ և կարգեցաւ ի Հե-
րակէլ զօրավար և իշխան Հայսց եղերց ի
բաժնին Յանայ յասարս Եղրի և առ յետոյ
բնորեցաւ կայսր» (Պատմ. Հայսց, Բ., էջ 325
և 528. հմմտ. Օրմանեան Մայ. տրքեալ,
Արցադատում, Կ. Պ. 1912 և Երասայէմ,
1927, Ա., էջ 5, 9, 703 և Գ., էջ ԸՂԳ. յա-
ւելում) :

ՄՃԷԺ Ա. ի մասին արդէն արտայայտուե-
ցայ, իսկ երկրորդին նկատմամբ միթէ զար-
մանալի չէ՞ որ հայ պատմադիրներու մօտ
որ և է տկնաբեկութիւն չկայ անոր կայսրու-
թեան մասին: Դարձեալ՝ ինչպէս միարա-
նել պատմութեան թատերափայրերը և թա-
կանները: ՄՃԷԺ կայսրը կը սպաննուի Արեւ-
մուտք՝ Սիրակուսա և ՄՃԷԺ զօրավարը

Արեւելքի մէջ՝ յաւնական Հայաստանի մէջ եւ մին 635—636ին աւ միւսը՝ 668ին: Այնպէս կ'երեւայ թէ պէտք է դանազանել երեք ՄԺՀԺ, մին՝ մարզպան, միւսը՝ կիւրապապատ եւ մէկայր՝ կայսր:

Շապուհ Բաղրատունիին վերադրուած պատմութեան մէջ կը յիշուի ի տանէն Գնու-նեաց Գորգ Զափրան անուն անձ մը որ ծա-սան է Գրիգոր Դէրէնի: Անո՛ր հետ կ'ունենայ երջանիկ եւ սւրախ օրեր, անոր հետ կ'ուռա-նա կը խմէ մեծածախս սեղանէն: Նաեւ չսայ-լութեան հետեւանքով անո՛ր հետ կ'աղքատու-նայ: Սակայն ցաւերու օրերու մէջ, զրկանք-նեքու ժամանակ Զափրան Գրիգոր Դէրէնի հաւատարիմ ծառան կը մնայ: Երկուքն ալ իրենց չքաւորութեան շրջանին, թէեւ տոանց զիանալու, սակայն անձնազոհութեամբ կը հիւրընկալեն «հալածական արքայն Բարեւա-ցայ»: Որ երբ Բաղդատի իր գահին վերստին կը տիրանայ եւ հոն Դէրէնն աւ Զափրանը իրրեւ պանդուխտ կը դանէ, զանոնք սիրով աւ մեծարանքով իր քովը կ'առնէ: Յետոյ Բա-րեւացիներու թաղաւորը զանոնք զինուորնե-րով Վասպուրական կ'առաքէ գրաւելու ժա-սանդական հօգերը, սրոնց մէջ է Վան: Եր-կու հաւատարիմները կը հասնին «ի գաշան Դատւանէ»: Եւ մինչ Դէրէն իր երկրին տիրա-ցած՝ իր Գաղիկ եւ Համադասոյ եղբայրներու հետ բանակցութեան մէջ է, Զափրան ճամ-բայ կը հանէ՝ յորդորելով՝ «Գնա՛յ գու եւ տիրացիր բերդերոյն խմոյ ի Վանոյ եւ նստա՛յ

դորդին քոյ զՎարդեվանի եւ զխառնոյ՝ յ ինձ» :
 Գէորգ Զաֆրան տնոր հպտտակելով եւ Վան
 քաղաքը դրաւելով զոյն իր Վարդեվանի կամ
 Վարդանի որդւոյն կը յանձնէ . «Եւ զնոյ
 Զաֆրան եւ մասս ի Վան եւ հաս դրերդերն
 եւ ետ ի սրդին իւր ի Վարդան , նոյնպէս եւ
 բերդն Սեւանոյ հաս եւ ետ ի քաւորդին իւր
 եւ զնկան տմուրն ի հօրեղբօրն իւր եւ զՄա-
 րանդակոյ ի փեսայն իւր , զՇմառնի եւ զՍո-
 տորոյ ձորն յԱրձախի տվել ի գերին (թէ ի
 քեւի^ն) իւր : Եւ զոյս տմենայն ոյսպէս ա-
 րար եւ տպա յդարկեալ տա սղարանն իւր
 Դիրենն » (Պատմութիւն , Էջմիածին 1921 ,
 էջ 40—48) :

Թէ տակէ վերջ Զաֆրան եւ Վարդան ի՛նչ
 կ'ընեն եւ ո՛րքան կ'ապրին՝ լուտած է :

Շատաւհի ոյս տեղեկութիւններուն ալ
 կարելի է մերձեցնել Հ . Ակինեանի ոյն եղ-
 րակապութիւնը , որ տնոր տմբոյջ զսրժին
 համար հանուած է . «Նկատելով պատմա-
 թեանս բովանդակութիւնը ոյտք է ըսել , թէ
 հեղինակն կը սիրէ տեղի զրույցախառն զէպ-
 քերս նկարագրութիւնն տալ , քան իսկուպէս
 պատմութիւն մը յօրինել : Այս տեղ տմփո-
 փուած են հոյ պատմադիրներէն եւ աւանդա-
 թենէն կէս պատմական եւ կէս սուսուպելա-
 կան նկարագրով զէպքեր . . . : Իբրեւ ազրիւր
 պատմութեան համար որ եւ իցէ աւթէք շունի
 տնիկա , բոց ընտիր ազրիւր է ոչխարհա-
 զրութեան եւ ազգազրութեան համար » (Մա-
 տենայրական հետազօտութիւններ , քննու-

թիւն եւ բնագիր, Ա., Վիեննա 1922, էջ 208—209) :

Բաղրեւանյի տհեղ ճակատին մէջ (775) քաջարար մարտուոյ է վահան Գաշնակ Գնունի, որ սակայն Սմբատ աւ Սահակ Բաղրատունիներու եւ Մուշեղ աւ Մանուէլ Մամիկոնեաններու հետ կը մեանի (Ղեւնոյ Երէց, Պատմ., էջ 151, էջ 6, Պատմ. Հայոց, Երեւան 1947, էջ 407) :

Գնունիները հաս կարանցներով արին Վասան՝ կը սկսին սարակաւսիլ իրենց կեանքին աւ սպառնաւորին շարունակութեանը վրայ, որովհետեւ Իսմայէլացիները օրէ օր կը պօքանային : Ուստի պիմում կը կատարեն Աշոտ Բաղրատունիին. «Որպէս երթեալ հապարարումը յԱյիսիս պատու եւ առ ինքն պաւարեալ պամենայն սպին տխու խրեանց տանի բնակեցա պանէ ի Տայս» (Վարդան, Պատմ. Հայոց, էջ 77, էջ 6, անդ, էջ 426) :

Թէ Գնունիներն ո՛րքան տաւն Տայքի մէջ կը բնակին եւ հոն ի՛նչ դարձանէս թիւն կ'ունենան՝ այդ միտութեան քաղով ծածկուած է : Սակայն անոնցմէ պանէ մաս մը յետապային Վասպուրական կը հաստատուի եւ Արժրունիներու հետ սոյն բնդարձակ պատուին ապառաւիտան համար կ'սպարի : Հոս խաղրած պիտի ըլլայ Հազր (պայէ Հայիր կամ Ղապար կամ Գաղրիկ), որուն պատմութիւնը կը մնայ անծանօթ : Անուան ծանօթութիւնը կը պարտինք իր Գրիգոր սրբուոյն, ժամն զի ասոր անունը տուած տաւն Թովմատ Արժրունիին կը

յաւելլաւ՝ «սրդի Հաղրի»։ Գրիգորի մատին
այն պատմագիրը կը հաղորդէ որ «այլ եւս
հարապատօք եւ զօրօք իւրեանց» Աշոտ Ար-
ծրունիի եւ ուրիշ իշխաններու հետ Սմբատ
Բաղրատունիին օգնութեան կը փութայ Մա-
սէի գէմ (851) եւ պատերազմը շահելու
նպատաւաւսաց կ'ըլլայ (էջ 109)։

Ուրիշ Գնունիներ՝ վեցեակ մը վաւան,
Շապուհ, Ապուսէք, Պատրիկ, Ապուսէլմ եւ
վարդան հետեւելով (852ի տաւնները) Գուր-
գէն Արծրունիի հրահրին՝ Ապուհէզմի եւ
այլապղիններու գէմ պատերազմի կ'ըլլեն։

Արխնահէզ պատերազմ է այս (852ին)։
Թովմատ կը գրէ. «Իմեցին խուսն յանդուպն
յարձակմամբ եւ բախեցին զգունդն եւ պա-
տուեցին զսապմն եւ զարձուցին զայլապղիսն
եւ զսչէին վիշապաձայն եւ բեկանէին առ լու-
ծարար եւ հարկանէին վարապարար եւ մատ-
նեցին ի սատակումն եւ ի պարտութիւն եւ
իւրաքանչիւր այր զախոյեան իւր յերկիր հա-
րեալ եւ ինքն գինի միւսոյն ճեպէր...։ Եւ
եղև թիւ սորաններոյն ՌՊ. թոյ գրապում վի-
րաւորն եւ զկոպտալուսն եւ զձերբակալսն»
(էջ 147)։

Յոստով ստիկանին օրով Գնունիներէն
կը յիշուին իբրեւ պանծալի վկաներ իրենց
կրօնական համոզումին համար համչիրակ-
ները Գուրգէն ու Գաւիք, զորոնք Աստղիկ
կ'անուանէ «մեծք եւ պատուականք» (էջ 167)։
Մարտիրոսութենէ յառաջ թէ ի՛նչ զործու-
նէութիւն ունեցած են, այն մեզի չէ տւան-

դուած, բայց այնպէս կը թուի, թէ անոնք
 եւս թէպէտ զեւ «յարբուհոս մանկութեան»
 (Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 138) Յուսուփի չեն
 ուզած հպատակիլ եւ անոր խուզարկու առ-
 պատակաւորներու ձեռքերու մէջ կ'իյնան:
 Եւ ասանք՝ զանոնք բռնաւորին սոջեւ կը հա-
 նեն: Քրիստոնէական կրօնէն հրաժարելու
 համար անոնց հրապուրիչ շատ խոստումներ
 կ'ըլլան, սակայն զուր աեպ: Յուսուփ մա-
 հուան վճիռը կ'արտասանէ: Պուրզէն ա. Դա-
 ւիթ կը տարուին «ի Թէատարոն» Դաւինի
 (Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 138) եւ հոն եր-
 կուքն ալ ծաղիկ հասակի մէջ կը նահատա-
 կուին եւ այն՝ նախ կրտսերը՝ Երէցին յորդո-
 րին վրայ:

Միւրթար Այրիվանեցի կը հաղորդէ թէ
 921ին Դաւիթ եւ Պուրզէն իշխանները կա-
 տարուեցան (Պատմ., էջ 71), իսկ Ասողիկ
 (Պատմ., էջ 168) եւ Վարդան (Պատմ., էջ 87)
 անոնց աօնախմբութիւնը կը զնեն Մարերի
 քսանին, մինչդեռ Յովհ. Կաթողիկոսը
 (Պատմ., էջ 138) նոյն տմայն քսանուեօթին
 կը նշանակէ:

Ինչպէս Հ. Չամչեան արդէն ուշադիր
 ելած է, այս նահատակներու կոտորումը
 Յայսմաւուրքներու մէջ Բուդայի օրով¹¹ եւս
 նշանակուած է, որով համանուն զոյգ եղ-

¹¹ Անոր ժամանակները կը նահատակուին եր-
 կրորդ Աստվածանները (Հմմտ. Ասողիկ, էջ 108՝ «Հին
 ի սոցանէ արք եօթն, որոց պիտաւորին անուն Աստմ
 կոչիր, որ էր յԱղբակի գոտակ յմեքան զեղջէ»,
 Հմմտ. նաեւ Յովհ. Կաթ., էջ 123—124):

բայրնեք Երեւան կու գան (Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 1035, հմմտ. Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների Բառարան, Երեւան 1942, էջ 511) :

Յովհան Պատմաբանի (Պատմ., էջ 137—138) եւ Ասողկի (Պատմ., էջ 167) Գուրգէնի ու Դաւիթի նաւերած տպերուն մէջ ոչ թէ միայն պատմական կէտերու, այլ եւ դադարի մեծ նմանութիւն կայ եւ մէկուն մէկայլն օգտուին տկնբախ է : Աւերալ է կրկնել թէ ասոնց եւ Սահակ—Համարտայ Արծրունեաց վկայարանութիւններու նմանութիւնն ալ աչքատու է :

Գուրգէն եւ Դաւիթ Գնունիներու նահատակութիւնն երգած է Ս. Հէքիմեան (Բաղմովկայ, 1848, էջ 122—124) ¹² :

Շապուհ Բաղրատունին կ'աւանդէ, թէ (անդ, էջ 82) Վասպուրականի Գուրգէն իշխանը հրաւիր կարգալով կը յաջողցնէ, որ Սմբատ Բաղրատունի թաղաւորին Ափխաղներու գէմ ըրած տապաւնութեան մասնակցին Գնուներն ալ, սակայն անոնց անունն ու գործը կը լսէ :

Խաչիկ կաթողիկոսը 976ին Նախափկայի վանքին թեմ ու վիճակ կը հաստատէ Նախիջևան գաւառը — հրամանով Աշոտ թաղաւորին — եւ կը դրէ հաստատալիր կանդակ մը, որուն մէջ կը յիշուին հայազգի շատ մը իշխաններու անուններ : Անոնց կարգին նմանապէս Գնունի մը՝ Գէարգ : «Եւ յաւարտումն

¹² Կա՛յ «Գանձ սրբոց Առամանց» (Տաշեան, Մայր Յայոց, էջ 421, 435 եւն) :

եղեւ բանիս եւ զբիս ձեռամբ մեծանուն տեսան Սաչկայ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ տէր Բարդէնի եւ մեծ իշխանայն Ասղղաւրիպի իշխանին Հայոց եւ Վրաց, Վասակ իշխանին Սիւնեայ, Գրիգոր իշխանին Ռչաունեայ, Գէորգ իշխանին Գնունեայ, Շապուհ իշխանին Արծրունեայ» :

Նայն թուականին Աշոտ թագաւորին Նախավկայի վանքի տուած նախարարին մէջ ալ կը հանդիպինք Գէորգ Գնունիի անունին եւ երկուքին մէջ ալ Արծրունի իշխանէն յառաջ յիշատակուած : Նաեւ 981ին Հախիւթմէ արքայազոսեւր կոսակաղրին մէջ Գէորգին անունը Շահապ Արծրունիէն առաջ գրուած է (Ասոնց մասին հմմտ. Մ. արքեպ. Սմբատեանց, Նկարապիր Երնջակայ Ս. Կարապետի վանից եւ շրջակայից նորին Տփլիս 1906, էջ 411, 419 եւ 424 եւ Հ. Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ., Վիեննա 1942, էջ 536 եւ 580) :

Գէորգով կը ստիպուինք Գնունիներու տոհմին պատմութիւնը վտակել : Սակայն միշտ բացձայի եւ հետաքրքրական կը մնայ զիտնալ՝ թէ ե՛րբ եւ ի՛նչ պարագաներու տակ այդ դարմին կենսունակ արմատն ու ճիւղերը տարածեան եւ չորութեան կը դառապարտուին :

Այսպէս Ժ. Կարուն մէջ — գուցէ — Պատմութեան բեմէն կը հետանան Գնունիները, թէեւ գեռ այսօր պակաս չեն այդ մտկանունով ընտանիքներ : Անոնք կը հետանան սիպտոպա՛նձ ու անբաւա՛ր : Չունին իրենց երա-

մին մէջ հաստատուող տնճ եւ գտնալիք գի-
նուոր ու գորալար : Հայ արքունիքին եւ նա-
խարարութիւններու հետ լաւ յարաբերու-
թիւն կը մշակեն եւ միշտ կողմ ու պատրաստ
անոնց հետ հասարակաց թշնամիին գէժ սգո-
րելու : Հաւատքի եւ հայրենիքի համար կը
գոհեն վաստք ու հարստութիւն : Հանգիստ ու
կեանք : Միշտ քաջակորս'ով եւ պաանկչի'
վրայ : Յայթու թեան գարնեայ պտակը՝ իրենց
վարսերուն վրայ հանգչած :

Բ.

ԹՇՏՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

1. ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ռչտունեաց նախարարութեան ծագումը կամ սկզբնաւորութեան պատմութիւնը մութ է . — հայկական նախարարութիւններէն շատ սակաւնիւթեւ սկննադրիւրն արդէն ստաւգապէս երեւան հանուած է :

Մովսէս Խորենացի Ռչտունեաց նախարարութիւնը Սիւնիքէն յառաջադրած՝ տեղեկացած է եղեր՝ «ՋՌչտունիս եւ Գրայթնացիս դաի պատմեալ ի Սիտականէն արդարեւ հաստուած . ոչ գիտեմ՝ թէ յանուն յարանցն զգաւատան անուանեն , թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնս կոչեցեալ» (Պատմութիւն Հայոց , Վենետիկ 1881 , էջ 177 . հմմտ . Աստղիկ , Պատմութիւն տիեզերական , Ս . Պետերբուրգ 1885 , էջ 36) : Մամուէլ Անեցին հայ պատմահօր նախադասութիւնը գրեթէ կը կրկնէ , սակայն անունները քիչ մը փոփոխած , այս է՝ Ռչտունին՝ Ռուչտունի եւ Գրայթնացին՝ Գրայրանցի (Ժամանակագրութիւն , Վաղարշապատ 1893 , էջ 49) :

Հ . Ինճիճեան Խորենացիին խօսքերէն ստեղծակացութիւնը կը հանէ՝ թէ Ռչտունիները Գեղամի Սիտակ արդիէն սերած ըլլան (Հնախօսութիւն , Բ . , Վենետիկ 1835 , էջ 183) :

Մինչ Շ. Ալիշանի գանձաք տեղի կ'ընդլայնէ՝ «Ընդ յատաճապէմս յիշխանադանց հանդիսացան երբեմն եւ Ռչտունիք ի Ռաշտաց տմեքէ սերեալք, որ ի Սիսականաց անտի բառ խորենացոյց, եւ ի Վաղարշակաց ամբարձոյն ի դահ» (Այբարատ, Վենետիկ 1890, էջ 428)։ Իսկ Գարապաշեան կը գրէ՝ «Անաշտո գատատանտու անհար է մեզ նախարարութեանց հաստատութեան պատմութիւնն ի ձեռն Վաղարշակաց իրրեւ տաճին թաղաւորի ընդունիլ, այլապէս, բայց եթէ մեծաւ մասամբ իրրեւ հայրենասիրական հնարք» (Քննական Պատմութիւն, Ա., Թիֆլիս 1895, էջ 259)։

Ծանօթ է Ռաշամ Ռչտունի անունը (տեւ վարը), սակայն զայն Ռչտունի անունն արմատ գիւրաւ կարելի չէ առնուլ եւ հետեւեցնել՝ թէ այն տոհմին նախահայրն եղած ըլլաց Ռաշամ եւ անոր անունովը՝ դարձր Ռչտունի յորջորջուած։ Իսկ Շ. Ալիշանի գիտէ Ռաշտո անունը (հմմտ. վերը) եւ անկէ կը սերեցնէ Ռչտունիները, սակայն անոր մասին տեղեկութիւն չ'առնուելը — գտած է այդ անունը գրութեան մը մէջ, թէ կը խորհի վերջինին մէջ՝ բառին արմատը գտնել, ինչպէս եւ՝ անոր նախահար։ Կը մտածեմ թէ Ռաշամ անունը՝ Ռաշտո գրչութեամբ գտած ըլլաց ձեռագրի մը մէջ եւ զայն նախընտրած, վստահ ի միջին մեարտպեան երկաթագրի մէջ մ եւ ա զխրատ կրնան շփոթուիլ (հմմտ. Աճատեան Շ., Անձնանունների Բարեւ, Դ., էջ 313)։

Ռշտունեաց զաւառին մէջ կայ Մահաշաքաղաքաւանը, որուն մերձ Մանածիւհը Ռըշտունին Յակոբ Մծբնացիին սարկաւապները Բղնունեաց ծովը նետել կը հրամայէ: Կը միտիմ ենթացրել այդ անունը իբր զոյգ անուններու միացումը՝ Ման(ածիւհ) եւ Ռաշա (Ռշտունի): Սակայն Ռաշա բառ ու անուն ինծի անծանօթ են եւ ձեռքիս տակ եղած լաւ Բառարաններու մէջ չտեսայ: Նաեւ Ռաշա՝ Ռըշաի կամ Ըսըշաի վերածելն ալ այնքան զիւրաւ ներելի չէ: Միայն թէ ունինք Ազաթանդեղոսէն (Պատմութիւն, Վեհափի 1862, էջ 597) եւ Սամուէլ Անեցիէն Ռաշաունիք¹ (Հմմտ. վերը) ձեւը, որ Ռաշա արմատը իրրեւ ընդունելի կը ցուցնէ: Ծանօթ է «սաշա» անյայտ իմաստով բառը, որ ատանձին գործածուած չէ. «Սրանից տնեհք միայն արխնոսաշա, արխնըսաշա» (Աճառեան Հ., Արմատաւկան Բառարան, Երեւան 1932, Ե., էջ 1235): Կան նմանապէս «սաշիկ» եւ «սրշիկ» բառերը, «Հաւանօրէն Վըսըշիկ ցեղական անունից, իրրեւ վսըշիկի արեխ» (Ս. Մալխասեան, Հայերէն բացատրական Բառարան, Երեւան 1945, Բ., էջ 157), մինչ «Վսշիկ Ռշտունիից ազաւաղում» 1. Ռշտունեաց եւ Մսկաց զաւառ-

¹ Ա. Արրահամեանի հրատարակած Անանիա Շիրակացիի Աշխարհադրութեան մէջ կայ՝ «Վասպուրական ի մօրից է Պարսկահայոց եւ առ երի Կորճէից: Գատաք նորա երեսուն եւ հինգ եւ այսօրիկ՝ «Ռշտունիք, Տոսր, Բաղւանիք...» (Հմմտ. Անանիա Շիրակացու, Մատենադրութիւնը, Երեւան 1944, էջ 349—350):

ների քնակիչ . Ռչառանցիների ժողովրդական
անունն է՝ Վաչիկ 2 . արեխ (անդ , էջ 353 .
Հմմտ . ևւ Աճառեան , Հայերէն գաւառական
բառեր , Թրքիյի 1913 , էջ 1004 . Հմմտ . նաեւ
Հայրենիք , օրագիր , 1951 , թ . 11931) : Նկատի
կարելի է տանուլ նաեւ սիչաւ բառը , որ աւելի
ժխտաւ , կծծի խմտաւր : Խորենացիական ստու-
գարանաւթեամբ (արծիւ ունիւ , գլնի ունիւ ,
Գին) գաւցէլ ցեղին նախահօր ազահաւթենէն՝
տահմը սոյն յարջորջանքը ստացած բլլայ :
Նոյն խակ , ինչպէս Սրաք աւ Վարաժ անուն
անձերէ կը սերին Սիկունիք ևւ Վարաժ ունիք ,
այսպէս գաւցէլ Ռուչա , Ռուչա , Ռուչիտ ,
Ռիչա տնձէ մը՝ Ռչառանիք : Հ . Հիւրչման
սոյն գործին անունին կապմիջ մասեր կը հա-
մարի ոչաւ , սիչաւ կամ ոււչաւ —ունիւք , ոյնիւք
(Հմմտ . Հին Հայոց տեղւոյ անունները ,
Վիեննա 1907 , էջ 210—211) :

Հաւանական վարկած կը համարիմ՝ թէ
Ռչառանի նախարարաւթիւնը աւարտական
ծաղում ունի ևւ կարելի է դոյն միացնել Ռի-
չառանի հետ (մերձաւոր Ռւչիտունի) ևւ
պէտք է ըսել , թէ Ռչառանի անունը աւարտա-
կան անուններու հետ շատ նմանաւթիւն ունի
(Ռուչաւ 2 , Սարգսրիչ , Իչպուինիչ , Արդիչ-

² Ասլան Գ . Rusas, Rousas կամ Ursa անուն-
ները կը խորհի թէ կարելի է նոյնացնել Ռչառանի
հետ (Études Historique sur le peuple Arménien.
Paris 1928 , էջ 36 , ծն . 2) : Խակ Honigmann Ernest
(Vasilieu A. A. Byzance et les Arabes, Tome III,
Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, von
363—1051, Bruxelles 1935 , էջ 21) կը կարծէ թէ
Reš'aina Ռչառանիք ըլլայ : Հմմտ . Աղսնցի մօտ Ri-

տիչ), եւ թէ Ռչտունիներու հայերը աւար-
տական աշխարհի մէջ են (Բանասէր, 1902,
թ. 8—9, 10. Կ. Բաղմաճեան, Իսկական
Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս 1914, էջ 56—
57. Սկսնակ Բանասէր, Պատմութիւն Հայոց
ի սկզբանէ մինչեւ ցԱրշակունիս, Պարիս
1903, էջ 25. Գ. Ղափանցեան, Պատմութիւն
Ուրարտուի, Երեւան 1940, էջ 46 աւ 178.
Հմմտ. եւ Գնունեայ մասին գրածներս) :

2. ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ՊԱՇՏՈՆԸ

Վաստական Գահնամակը այսպէս կը
սկսի՝

«Առաջին իշխան Հայոց եւ Մաղխազն,

Ա. Սիւնեայ տէր,

Բ. Առպեան,

Գ. Արծրունեայ տէր,

Դ. Մամիկոնէից տէր,

Ե. Շահապն Ծափայ տէր,

Զ. Մսկայ տէր,

Է. Ռչտունեայ տէր,

Ը. Վահունեայ տէր,

Թ. Կառպից տէր,

Ժ. Անձեւայեայ տէր» եւն եւն (Հ. Պ.
Ալիշան, Այրարատ, Վեներիկ 1890, էջ 430) :

Ինչպէս տկներու է՝ Ռչտունիներու
րարձն աւ տտիճանը շատ պատուաւոր է եւ

suaini, Ruisiani-é, նաեւ Rašuni յատուկ տնտնները
(M. Adonx, Histoire d'Arménie, Paris 1946, էջ 178,
173, 211) Հմմտ. գեո՝ Բաղմ. 1908, էջ 446 եւ Քա-
սունի եւ, Նախահայկական Հայաստան, Պէլլրոթ 1950,
էջ 398—399, ուր եւ Գնունեայ մասին) :

բարձր: Այիշան կը գրէ՝ «Ի Վաղարշակաց տմբարձան (Ռչտունիք) ի գահ, ընդ պատուաւորս գասին եւ յԱգաթանդեղեաց եւ թէպէտ ի յետին դարս միոյ ըսկոյ գաւառի տէր ճանաչի տէրն Ռչտունեաց, այլ ի հնունքն պարձակ երկրի եւ ժողովրդեան» (անդ, էջ 428):

Պատմադիրները, ինչպէս վերը միոյն համար 2. Այիշան կը հաւատալէ, կու գան հատաւելու Գահնամակին պատաւորումը:

Ագաթանդեղոս՝ Գրիգոր Լուսաւորչի շքադիր նախարարներու ցանկը կու տայ այսպէս՝ 1. Իշխանն Անդեղ տան, 2. Իշխանն Այճնեաց, 3. Իշխանն Մարգպետաթեան, 6. Իշխանն Կորդովտաց, 7. Իշխանն Մոփոց, 8. Իշխանն Գաղարացւոյ, 9. Իշխանն Ռուշտունեաց, 10. Իշխանն Մսկոց, 11. Իշխանն Սիւնեաց» եւն եւն (սոյ. Վենետիկ 1862, էջ 597):

Փաւստոս Բուղանդ Վաչէ Մամիկոնեանի նիդակակիցներ կ'անուանէ՝ 1. Բաղարատ Բադրատունի, 2. Մեհենդակ Ռչտունի, 3. Գարեգին Ռչտունի, 4. Վահան Ամատունի, 5. Վարդադ Կամենական (Պատմ. սոյ. Վենետիկ 1889, էջ 17): Նա Ս. Ներսէսի ուղեկից գիտէ՝ 1. Մարգպետ, 2. Բաղարատ սաղարատեա, 3. Դանիէլ Իշխան Մոփոց, 4. Մեհենդակ Ռչտունի, 5. Անդովիկ Սիւնի, 6. Արշաւիր Արշարունի, 7. Նոյն Մոփոց, 8. Պարգեւ Ամատունի (անդ, էջ 72): Իսկ փոսէն Կաթողիկոսին շքադիր են՝ «Մեծք եւ

դ լիստ ուրք նաճապեաք»՝ 1. Վատակ Մամիկանեան, 2. Մեհենդակ Ռչաունի, 3. Անդակ Սիւնի, 4. Արշաիւր Կամսարական (անդ, էջ 44) :

Խորենացին Տրդատի բանակին բաժանումը նախ կը գնէ՝ 1. Միհրան տաջնորդ Վրաց, 2. Բաղարատ տապեա, 3. Մանածիհր Ռչաունի, 4. Վահան Ամատունի (Պատմ., էջ 357), սակայն սլուր գրեթէ հակասակ կը ըլլէ՝ 1. Բաղարատ Ատպեա, 2. Միհրան տաջնորդ Վրաց, 3. Վահան Ամատունի, 4. Մանածիհր Ռչաունի (անդ, էջ 407) :

Ղազար Փարպեցին Յապկերտի հրամանով ու հրաւիրով Պարսկաստան գացող նախարարներու անուանացանկը կը ներկայացնէ՝ 1. Վատակ Սիւնի, 2. Ներշապուհ Արծրունի, 3. Արտակ Ռչաունի, 4. Պատիւոյ Խորխոսունի, 5. Վարդան Մամիկանեան, 6. Արտակ Մակացի, 7. Մանէճ Ապահունի, 8. Վահան Ամատունի (Պատմ., Վեներիկ 1933, էջ 143) : Նոյն անուանացանկը կը կրկնէ նմանապէս Եղիշէ (Պատմ., Վեներիկ 1893, էջ 76) որ տխրապարտ էւ Վատակի հետեւող նախարարներու անունները սա կարգով կը յիշէ՝ 1. Արտակ Ռչաունի, 2. Պատիւոյ Խորխոսունի, 3. Պիւտ Վահանունի, 4. Տիրոյ Բաղրատունի, 5. Մանէճ Ապահունի, 6. Արտէն Պարեգենից, 7. Բնջույ Ակէւց, 8. Ներսէս Ռեծոյ (անդ, էջ 172. հմմտ. գեո Պ. Տէր-Պողոսեանի կազմած համեմատական տախտակները, Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 22.

58—59, դարձեալ՝ հմմտ. Հ. Ս. Կոզեան, Կամուրականները, Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեայ, Վիեննա 1926, էջ 48—61) :

Երբ այս համեմատական տախտակները յատուց կը բերեմ՝ չեմ ուզեր հետևցնել ուրախ՝ թէ հայ պատմագիրները նախարարներն ու անոնց ազգատոհմը յիշատակած ժամանակ՝ միշտ անոնց տախտակները նկատի առած ու այնպէս անուաները շարած ըլլան : Սակայն չէ ալ կարելի վարկանիլ, որ անոնք դանոնք յատուց բերած են՝ ինչպէս որ դրչին ծայրին եկած ըլլան : Որտեւ յապարակութիւն մը կարելի չէ չենթադրել : Այս պարագան, Գահնամակը ու պատմական անցքերը կը հաւատակեն Ռչատունի նախարարութեան աւագութիւնն ու արժէքը ³ :

Ռչատունեայ նախարարութիւնը հայ բառակին կու տար 1000 այս պատեւրագմալ եւ պաշտպան հայրենիքին (Ալիշան, Այրարատ, էջ 424—425) : Եւ սակայ՝ նմանապէս ասուցնորդ ու զօրավար : Այնպէս որ Պատմագիրներու տուեալներէն Ալիշան կ'եզրակացնէ «Մեծն Տրդատ (եւ ուրիշ թագաւորներ) ի նա յանձն արար պատաճնորդութիւն հարասային բանակին Հայոց» (անդ, էջ 428) :

Ռչատունի նախարարներու եւ զօրավարներու անուանները եւ գործունէութիւնը պիտի տեսնենք սուրբու, իսկ «Աստճին անդամն է որ

³ Սակայն չորս հարիւր Բարձրեան մէջ շատ վերջերք կը յիշաին (հմմտ. Ստիւրք, 2. Մեսրոպ Երէց, Պատմութիւն Ս. Ներսէսի հայրապետի Հայոց, Վենետիկ 1853, էջ 33) :

Ռչատունեաց նախարարական տոհմը տեղում
ենք սպարապետութեան պաշտօնում⁴ : Թէո-
դորոս աչղ պաշտօնն ստացել էր Պարսից թա-
ղաւորից, որի արքունիքումն էլ նա մեծացել
էր շատ նախարարական տոհմերի նման»
(Լէօ, Պատմ. Հայոց, Բ., Երևան 1947,
էջ 309) : Նա աւելի սակաւ՝ զօրավար կը կո-
չուի (Տմմա, վարք) :

Ռչատունի նախարարները իբրեւ տէրեր
Ռչատունեաց բնդարձակ գաւառին՝ զործու-
նէութեան եւ շինարարութեան լայն առաջա-
քաջ տնէին : Կը սախարէին զայն պաշտպա-
նել տալատակութիւններու եւ ներխուժում-
ներու գէժ : Փոյթ կը տանէին տնոր դարդա-
ցումին ու վերելքին (Տմմա, վարք եւ Ալի-
շան, Այրարատ, էջ 428) :

3. ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ԵՐԿԻՐԸ

Ռչատունեաց նախարարութեան երկիրն
ու գաւառը կոչուած է «աշխարհ Ռչատու-
նեաց», սակայն Սարենացին տարակոյսի մէջ
է թէ գաւառն նախարարութիւնն իր ա-
նունը կը ժառանգէ (Տմմա, վարք) : Հ. Ալի-
շանի համաձայն Ռաչատու անունն անձէ մը գա-
ւառը կ'առնու իր յորջորջումը (Տմմա,
վարք) : Իսկ Հ. Հիւրչման տոհմի անունը կը

⁴ Մանածիւնը Ռչատունին եւս Շահապիւմնի ժո-
ղովի կանոններու մէջ սպարապետ անուանուած է
(Տմմա, վարք) : Զօրաց աչ սպարապետ է (Տմմա, վարք)
ինչպէս եւ Բարդաւրան (Տմմա, վարք) :

Համարի (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 210) :

Ռչատունեաց երկիրը անծանօթ չէ — այժմ կը կոչուի Գաւաշ — ուստի եւ հակիրճ տեղեկութիւններով պիտի զոհանա՞մ ու անոնք ալ պարզապէս անոր համար՝ թէ ո՞ր երկրի մէջ հասակ նեակեցին, զործեցին ու արգիւնաւորուեցան Ռչատունիները⁵ :

Բղնունեաց ծովի հարաւային եզերքը կը գտնուի Ռչատունեաց գաւառը եւ այս պատճառով ծովը երբեմն նաեւ Ռչատունեաց ծով կոչուած է (Բուդ., էջ 25) : Նմանապէս՝ սրովհաեւ ծովը նոյն նախարարութեան ենթակում էր :

Բուդանդ գաւառը կ'անուանէ «Աշխարհ» եւ ենթադրել կու տայ գաւառին մեծութիւնն ու ընդարձակութիւնը : Բայց աննպաստ պարագաներու տակ անոր սահմանները անձկացած են :

Ռչատունեաց երկրի բարձր լեռն է՝ Բնձաքիտրս կամ Բնձաքիտար եւ կամ Կապուտկոյ կամ Կապուտոյն : Կը նայի Վանայ ծովին վրայ : Անոր ստորոտը կայ համանուն գիւղը : Դարձեալ աղբիւր մը, զոր կը բլխեցնէ Յակոր Մծբնացին եւ սրուն մօտ յետադային վանք ու եկեղեցի կը կառուցուին՝ նոյն սուրբին անունով (Հմմտ. վարը եւ Բուդանդ,

⁵ Ռչատունեաց գաւառին մասին Հմմտ. Laurent J L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la Conquête Arabe jusqu'en 886, Paris 1919 էջ 89 եւ Հիւրչման Հ. Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 210—212 :

էջ 24, շ. 9. Ինճիճեան Ստորագրութիւն, շին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1835, էջ 165—166) :

Ուրիշ բարձր լեռ մըն է՝ Արատս : Թովմաս Արծրունին անոր մասին սա ուշադրաւ տեղեկութիւնները կ'աւանդէ՝ «Ի հարաւակոյճն կուսէ ամրացին կայ բարձրաբերձ լեռսն Արատս, որ ի դարնանային հասարակութենէն մինչեւ ցաշնանայինն եղանակ՝ ամրաբալ պահէ յինքեան զպալարութիւն արմատաց եւ ծաղկանց եւ զձիւնահոսս ամրաբալ ի պէտս թաղաւորաց եւ ամենայնի, որ ցանկացի ոք առնուլ : Նաեւ ի զլիսց լերինն հասեալ իջանեն զեաք սահանակարկաջք յարդահոսք, որով ստոյանի երկիրն առհասարակ, որք եւ ի ծովու անկաներով բլիսեն ձկանո մանունս սա ի պէտս վայելչութեան բնակչաց աշխարհին եւ համբարեն զինչս բազումս ի գանձս թաղաւորաց» (Թ. Արծրունի, Պատմ., Ս. Պետերբուրգ 1887, էջ 291) :

Մանուկերտի մերձ կայ վտփրիկ լեռ մը կամ բարձունք մը, ուսկէ Մանածիճը Ռչտունին Յակոբ Մծրնայի սարկաւապները ծով գահավիժել կը հրամայէ (Բուզ., Պատմ., էջ 24) :

Ռչտունեաց աշխարհը ջուրի կարօտութիւն չէր զգար, զի ունէր իր տիւրն Բզնունեաց ծովակը եւ քանի մը գետակներ : Իսկ Այլթամար կղզին Ռչտունի եւ Բզնունի նախարարներու փնտտած վայրն էր եւ անոնց զարդարանքին աւարկան : Դարերու ըն-

թացքին ենթարկուած է Անձաոյ, Բզնու-
նեայ, Բայց մանաւանդ Ռչաունեայ ու Ար-
ծրունեայ նախարարութիւններու (Ինճի-
ճեան, Ստարապրութիւն Մեծին Հայոց, Վե-
նետիկ 1822, էջ 172, ուր եւ յատճրեբու-
թիւններ եւ վկայութիւններ ազգային մասե-
նադրութիւններէ) :

Ռչաունեայ պատուի քաղաքներէն ու գիւ-
ղերէն յիշենք .

1. Ոստան, որ ծովեզերք կը գտնուի եւ
Ռչաունիներու պահանխտան էր (Ն. Ազոնց,
Հայոց նախարարութեան ծագումը, թրգմ.
ուսակէնէ Գ. Գիւլպէան, Պէյրութ 1949,
էջ 84) : Իր տմէնազգի տառելութիւններովը
ուչադրութիւնը կը գրաւէ Վարդ Պատրիկի
ու Գաղիկ թագաւորի եւ պանպան շինու-
թիւններով կ'օժտուի ու կ'ընդարձակուի
(Թ. Արծ., Պատմ., էջ 255 եւ 290—292) :

2. Մահաւաչա, որ կը կարծեմ՝ թէ իր
անունն ստած ըլլոյ Մանաճիհր Ռչաունիէն
(հմմտ. վերը) եւ զոր Գաղիկ Արծրունին Ոս-
տանի սէս նախանձելի դարգացումի եւ բար-
դաւաճումի կը հապնէ (անդ, էջ 255) :

3. Մանակերա, երբեմն գրուած ու գոր-
ծածուած նաեւ Մանազկերա, սակայն ազա-
ւայում կը նկատեմ ու անոր մէջ եւս կը տես-
նեմ Մանաճիհր Ռչաունիի անունն կրճա-
տումը : Այս տեղէն է՝ որ Մանաճիհր Ռչաու-
նին Յակոբ Մծրնայիի սարկաւազները դա-
րաւսս ծովամայն կ'ընէ (հմմտ. վերը եւ
Արծ., էջ 255) :

4. Քարադաշտ, որ փոքրիկ դիւղ մըն է վերնոյն մերձ (Ինճիճեան, անդ, էջ 159) :

5. Նորադիւղ, որուն ընակիչները Բուդայէն կալանաւորուելով «ածեն ի տեղի վաճառուն Ոստանին Ռչաունեայ որկեալ առսունս ի պարանոցս հանին ի սուր» (Արծ., էջ 128) :

6. Պարծիս դիւղ, ուր կ'ամփոփուին Թովմաս Առաքեալի նշխարները (Ինճիճեան, Ստորադրութիւն, էջ 170) :

7. Ռչաունեայ դիւղերէն են նմանապէս՝ Տշոյ, Գուկանս, Նարեկ, Գանձակ, Ուլու, Շատուան եւ ուրիշներ, որոնց կարգին՝ Այրաթանից, ուսկէ՝ էր Արրահամ կաթողիկոսը :

Նոյն դատարին մէջ է նաեւ Եղիշէի այրը եւ հոն կը կանգնուին բաղմաթիւ սրբավայրեր ու վանքեր, ինչպէս՝ Ս. Թովմասի, Իլու Քառատուն խորանի, Լուսապտուղ Ս. Սահակի, Կապուտկոյայ Ս. Յակոբի, Ս. Կարապետի, Ոչխարանից, Նարեկայ, Չաղար Ս. Նշանի, Ս. Վարդանի վանքերը (հմմտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Վաստուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա 1940, էջ 141—228) : Բայց ամէնէն հոյակապ վանքն է՝ Այթամարի Ս. Խաչի վանքը (հմմտ. անդ, էջ 86—133, ուր եւ հմմտ. Առտէրի վանքը՝ էջ 133) :

Ռչաունեայ գաւառը կ'արժանանայ եկեղեցական բարձրաստիճան տաաջնորդ ունենալու : Չոյն կը հովուեն ու կը կառավարեն եպիսկոպոսներ, որոնցմէ Երկուքը մասնաւոր

անունը եւ հստակ ունին : Մին՝ Սահակ Եպիս-
կոպոս՝ Վարդանանց շրջանին . եւ միւսը՝
Արրահամ , որ Կաթողիկոսութեան պահը կը
բարձրանայ :

Թէեւ չէ յիշատած , սակայն պզ ըստ-
թեանէն չեմ ուզեր հետեւցնել՝ թէ Ռչտունի-
ներու անդրանիկ հայրապետն եղած ըլլոյ
Ս . Սահակ , որ 449ին Արատչատի ժողովքին
ներկայ կը գտնուի : Սոյն սինհոպոսին մատ-
նակցոյ Եպիսկոպոսներու ցանկին մէջ՝ մինչ
Փարպեցին զինքը հինգերորդ . բարձրատու-
հանա որ եկեղեցականը կը նշանակէ (Պատմ . ,
էջ 134) , Եպիչէ զինքը տասնուերեքերորդը
կը գնէ եւ այն՝ Արծրունիներու Մուչէ Եպիս-
կոպոսէն վերջ (Պատմ . , էջ 50) , ինչպէս
Փարպեցին եւս՝ նոյն հայրապետէն յետոյ ու-
նոր անունը կու տայ : Սահակ իր իսկապէս
առաքեալի եւ հօտապետի գործունէութեամբ
եւ հոռոտաւուն հաւատաքովը ժամանակին
մեծապոյն զէմքերէն է : Կը կարանաւորուի ,
օտար աշխարհներ տարապիւր կը քշուի , ոմէն
տեսակ զրկանքի կը դատապարտուի եւ վեր-
ջապէս «Յարուցեալ ինքին Վահակնչատուհ
առաջի գործակցոյ իւրոյ հարկանէր ուսու-
բաւ զուս սրոյ Եպիսկոպոսին Սահակոյ եւ
հուպ ի գօտին մերձեցուցանէր զվերին եւ
որոյ Եպիսկոպոսին ի ստատիկ հարմանէն
զրկուեալ , ոչ զլսրեալ տնկանէր յերկիր , պլ
ի քարի մի յեցեալ հոռոտաւէր . . . : Եւ սուրբն
Սահակ կայր եւս ողով , զսրոյ յեա վախճա-
նելոյն ամենեցուն կտրեցին զլլաւին ուսու-

րութիւն» (Փարսյ . , էջ 222—223 . Եղիշէ , էջ 341—342) : Անոր չարակրտթեան ու ցոտին եւ փառաստար յայթանաւիին կցորդ ու բաժանորդ է «սուրբ սարկաւադն Քաջաջ Ռչտաւնեայ» (Փարսյ . , էջ 32 եւն . Եղիշէ , աւել , էջ 342) :

Բառակոմն զերջ Բարդէն կաթողիկոսի օրով (516) կը յիշուի Դանիէլ Կաթողիկոս Ռչտաւնեայ ի Պարսոս գրաւած թղթին մէջ (Գիրք Թղթայ , Տփլիս 1901 , էջ 42) : Իսկ Ներսէս Կաթողիկոսի «Մեղադրութեան ու Կաթողիկոստանն» թղթին մէջ կը հանդիպինք Սահակ Կաթողիկոս Ռչտաւնեայի (աւել , էջ 70) : Մինչդեռ «Միտրանութեան ախտի» թղթին մէջ աւելորդաբար չկայ (աւել , էջ 73) : Բայց Յովհաննէս Բ . Պարեպիճեցի Կաթողիկոսին «Առ Կաթողիկոստան» Ազատնից թղթին մէջ կը տեսնենք Ռչտաւնեայ Կաթողիկոս Քրիստոսափար (աւել , էջ 81) : «Կարելի է բակ թերեւս՝ թէ Ռչտաւնեայ աթոռայն վրայ բարձրացած բլրայ Քրիստոսափարէն ետքը Արրահամ Կաթողիկոս Ազրաթանցին» (Հ . Ն . Ակինեան , Կիւրիան Կաթողիկոս Վրաց , Վիեննա 1910 , էջ 149) , որ յետոյ Կաթողիկոս կ'ընտրուի (աւել , էջ 149—157) :

Ներսէս Շինոյի ժամանակ Ռչտաւնեայ Կաթողիկոս է Սիմէան , որ Դանիայ ժողովին տնդամենեքէն է (Չամչեան , Պատմ . , Բ . , էջ 345) : Իսկ Վարդ Պատարիկ իր նենդամատութեան համար (հմմտ . վարդ) տպաշխարանք կը խնդրէ Պրիդսրիս Կաթողիկոսէն (Ինճիճեան , Ստորադրութիւն , էջ 165) : Թովմատ

Արծրունիի հաղորդագրութեան համաձայն Գրիգոր Եղ. Ռչաունեայ Դանոյ երկրաչարժի տաւն կը տառապի (Պատմ., էջ 231)։ Յետագային Անեքերիմ Արծրունիի թաղաւրութեան միջոցին Ռչաունեայ գաւառին հայրտականերէն են՝ Եղիշէ ու Սահակ (Մ. Ռուհայեցի, Պատմ., Երուսաղէմ 1869, էջ 49 եւ ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 165)։

Այս Եղիսկապոսները իրենց խօսքովն ու պարծախր ապագած են Ռչաունի նախարարներու վրայ եւ Ռչաունին Թէգոսրոս մեծ ապգլայութիւն տնկցած է հայրտակատեան աթոսին վրայ (հմմտ. վարը)։

Ռչաունեայ գաւառին ու անոր Եկեղեցականութեան տնիչութեամբ՝ հարկ է յիշել տնուեր՝ Եղիշէ Պատմագրի, որ հոն տպրած ու մեռած է եւ սրուն տճիւններն Չապար Ս. Նչանի վանքը աւիտիւտած կ'աւանդուին (Արծ. Պատմ., էջ 81, Ստիւրք, ԺԱ., Պատմութիւն վարսոյ Ս. Եղիշէի վարպտակաի, Վենետիկ 1854, էջ 144. Հ. Հ. Ռսկեան, Վաւարտեան-Վանի վանքերը, Ա., էջ 206⁶)։

ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Ռչաունիներու նախահայրը կը մնայ անձանօթ։

Հ. Ալիշան Ռաշաւ տնուհալ մէկը կը զնէ տնոնց անդրանիկ ներկայացուցիչը

⁶ Եղիշէի մասին բնոյարձակ ու մանրաքննին Ռուս մատիրաթիւն տնի Հ. Ն. Ակինեան «Եղիշէ վարպտակա եւ իւր պատմութիւնն հայոց պատերազմի Ա. եւ Բ. մաս, Վիեննա 1932 եւ 1936։

(Հմմտ. վերը) : Թափման Արժ քառնիին մօտ
կը գտնենք Ռաշաւ Ռչաունի, որ Ռաշաւի
հետ կրնայ նոյնանալ. «Միայն զմերս զրա-
ւեայ զմիտս եւ գտեսութիւն հրաշակերտն եւ
քան զբաղումս նորանշանն եւ զարմանալին
Այթմամար, որ թէպէտ եւ յառաջ քան զայսո-
սիկ ի Դաւթայ Սախաունայ եւ յՌաշամայ
Ռչաունայ եւ ի Բաղարարանայ առի առեալ
չինտ թիւն» (Պատմ., էջ 293. Հմմտ. Հա-
ւաք. 6) : Կեղծ իքի արդիւնք է այս (Հ. Աճա-
ռեան, Հայոց անձնանունների Բառարան,
Բ., Երևան 1944, էջ 23 եւ Ե., 1948, էջ 313) :

Մովսէս Խորենացին Ռչաունեայ առհմէն
իբրեւ առաջին քաջարի իշխան ու զօրավար
գրեալ Բարգաւրան, որ Ռաշամի հետ կը
զործէ (Պատմ., էջ 201. Հմմտ. Յովհաննէս
Պատմադիր, Պատմ. Հայոց, Թիֆլիս 1912,
էջ 80) :

Խորենացին կը գրէ՝ «Յայնմ Ժամանակի
առեալ Տիգրանայ (Մեծի) զԲարգաւրան նա-
հապետ Ռչաունեայ նախորարութեան սար-
սապետ կայսւցանէ Հայոց եւ Պարսից զօրաց
եւ առաքէ ի վերայ զօրաց Հոմայեցւոց հրա-
ման առեալ զրնակիչս աշխարհին Ասորաց
եւ Պաղեստինացւոց ի հաշտութիւն հաւանու-
թեան խօսել» (Պատմ., էջ 202) : Անոր կը
ներկայանայ Անախոզոսնսի խնամին Պակա-
րոս, որ զինքը կը յարգօրէ «Ընկենլով ի թա-
ղաւորութենէն Հրէից զՀիւրկանսս եւ թա-
ղաւորեցուցանել զԱնախոզոսնսս եւ վախճրէն
ստանալ հինդ հարիւր զեղեցիկ կին եւ հա-

դար քանքար» : Հայ սարարտպետը ինքզինքը համամիտ կը ցուցնէ , սակայն Հիւրկանոս գինքը կանխելով՝ խաղաղութեան մասին կը խորհրդակցի : Այն առեւն Բարդափրան Գնէլ Գնունի աակոստպետը Երուսաղէմ կ'ատաքէ իրրեւ թէ «ի պատճառս խաղաղութեան , բայց ի պայանիս օգնել Անտիոքանեայ» : Գնէլ Հիւրկանոս կը համայէ Բարդափրանին տա-
 ջեւ ելլելու նա վերջինէն երգում ընդունելէ յետոյ Փասայէլի հետ «Գայ տս Բարդափրան ի ծովեցերն ի գեօղն , որ կոչի Եքախտն» : Հայ պորպուխը նախ կը պատուէ ու կը մեծարէ հրեայ քահանայապետը եւ տպաւնայն-
 սէն մը կ'ընէ , որ անիկա իյնայ ձեռքը Անտիոքանոսի , որ անոր «Զականջն ստատամբք ի բայ կարէր , զի թէ այլ ժամանակ փախեացի (որրապէս՝ փախիցի) , անհնար լիցի նմա դքահանայութիւնն սնել , քանզի օրէնքն պոյ-
 ջանդաման հրամայեն կայսրցանէլ քաշա-
 նայս» : Քաղաքական դանաղան անցքերէ վերջ
 «ԶՀիւրկանոս կապեալ ածեն Տիգրանայ հան-
 դերձ գերութեամբն եւ Տիգրան հրաման
 տայ Բարդափրանոյ նստուցանել զգերին
 Հրէից , որ ի Մարիտացոյ ի քաղաքն Շամի-
 րամայ» (Խոր . , Պատմ . , էջ 203—205 , 212—
 213 , Աստղիկ , Պատմ . , էջ 40 եւ քիչ մը տար-
 րեր՝ Յովհաննէս Կաթ . Պատմ . , էջ 30) :

Հիւրկանոսի կարանտարումն ու տպաւն-
 պրումն եւ տպաւնոր զժրախտ մահը՝ Յով-
 սեպոս հաստատիօրէն պատկէս կը պատմէ՝
 «Տեսանք թէ ինչպէս Պարթեաներս պորբե-

բաւ զօրտախնէրը Բարդախանէն եւ Բա-
կուր, կալանաւորեցին Հիւրկանոս քահա-
նայապետը եւ Հերովդէսի Փառայէլ եղբայրը,
որ զերաթեան տաօթին չտակարով՝ ինքզինքը
սպաննեց: Արդ կը մնայ մեզի հազարուկ՝ թէ
ի՛նչպէս Հիւրկանոս ազատեցաւ եւ եկաւ
զանելոս Հերովդէսը, երբ տախտակաւ թաղաւոր
եղաւ: Հիւրկանոս Պարթեւներու Հրահատ Դ.
թաղաւորին տարուելով՝ իր տպանտկան
տոհմին համար մեծապէս պատուեցաւ եւ
կապանքներէն տրձակուեցաւ ու հրաման
ստացաւ բնակելու Բարեկոն, ուր բազմաթիւ
Հրեայներ կը գտնուէին: Ոչ թէ միայն այս մեծ
քաղաքին մէջ բնակեցները զինքը կը յար-
զէին իրրեւ քահանայապետ ու իրենց թաղա-
ւորը, այլ եւ բոլոր Հրեայները, որոնք Եփրա-
տի միւս կողմը կը նստէին՝ նոյն մեծարանքը
իրեն կը մատուցանէին: Նա՛ երբ խոսցաւ
Հերովդէսին թաղաւորելը՝ ցանկացաւ իր
հայրենիքը գտնուիլ եւ Հրահատէն տրտօնու-
թիւն ստացաւ, թէ եւ բարեկամներէն շատերը
անոր խորհուրդ տուին հան կենալու: Նմա-
նապէս երբ Հերովդէս տեղեակ եղաւ Հիւր-
կանոսի տրտմազրուիթեան՝ Հրահատին Սա-
րամազդա անուն անձ մը տուաքեց շատ ըն-
ծաներով՝ մինչեւ որ Հրահատ հաւանելով
զինքը թաղուց, եւ Բարեկոնի մէջ բնակույ
Հրեայները անոր ճանապարհածախսը հայ-
թայթեցին: Հերովդէս տուեալս զինքը շատ
մեծարեց եւ մինչեւ անդամ անոր տուաւ ժո-
ղովներու նախաթոն ու բարձր, եւ այնպէս

կարգադրեց այն տո՛հն բան ինչ որ պէտք էր, որպէս զի չխմանար՝ թէ գաղտնի դաւ մը կը նիւթուէր իր գէմ . . . : Անտոնիոսի Ակախնի քով պարտաւէլէն յետոյ՝ Հերովդէս Օգոստոսէն կտակածեւով՝ թէ գուցէ զինքը իշխանութենէ զրկէր՝ ի վրէժ այն բարեկամութեան, զոր ունէր անոր թշնամիին Անտոնիոսի հետ, հրամայեց սպաննել ութսուհամեայն Հիւրկանոս, իրրեւ թէ Արարացիներու Մագքսոս կուտակալին հետ գաղտնի յարարեւութեան մէջ ըլլար ու ծածուկէն ողէր իրեն դուռը: Այսպէս՝ կը վերջացնէր Հիւրկանոս իր կեանքը, որ այնքան սուղուն կ'աւ տառապանքներով» (Յովս. Նախն. Պատմ., ԺԵ., 9. հմմտ. Մ. Ա. Գարսպաճեան, Քննական Պատմ. Հայոց, Թիֆլիս 1895, Բ., էջ 176):

Գարսպաճեան (տնդ, էջ 177) նկատի ունենալով Յովսեպոսի հաղորդածները շատ աւելին կը գրէ՝

«Զորոյ վաւերականութենէն զժուար է կարծենք տարակուսել, մանաւանդ ի շնորհս Խորենացւոյ»: Իսկ Աճառեան կը չեղտէ՝ «Այս բոլորը Խորենացին կամայական կերպով վերածել է հայկականի» (Հայոց անճանաչողների Բառարան, Բ., էջ 387): Այսպէս՝ Բարդափառնէս պարթեւ զօրավարը՝ հայ Բարդափրան Ռչտունի սպարապետ ըրած է ու անոր վերադրած է վերոյիշեալներն: Իսկ Հրեայներու զերութեան եւ սրիչ պարտադանեւո՛նա ծանօթ է Փ. Բուզանդէն եւ այդ հիմքի

«իրայ կատուցած է իր շէնքը (հմմտ. Էջ 177—178) :

—

Այս թանկեղոսէն կ'իմանանք՝ թէ Տրդատ Մեծ Գրիգոր Լուսաւորչին զէպի Կեսարիա ուղեկից ու շքադիր կ'ատաքէ նմանապէս «Բններորդ՝ իշխանն Ռուշտունեաց աշխարհին . . . զի տարեալ զԳրիգորն քահանայապետ կոչուսցեն իւրեանց աշխարհին» (Պատմ. , Էջ 597—598) , սակայն նախարարին անունը կը լռէ : Նա արդէն ուղեկից աստիճանաւորներու ասհմերուն յիշատակութեամբ կը դռնահայ :

—

Իսկ Բուզանդէն յականէ յանուանէ յիշատակուած ասաջին Ռշտունի նախարարն է Մեհունդակ կամ Մեհեմդակ : Նա հաւանորէն անդրանիկ Լգրայրն ըլլայ Գարեգինի , սրուն մասին քիչ մը վերջ : Մեհունդակ քաջարի նիպակակիցն է Վաչէ Մամիկոնեանի ու յաղթական զօրավարը՝ Գարեգին Ռշտունիի , Վահան Ամատունիի եւ Վարադ Կամենտկանի հետ : Անոնք՝ «Անվեհեր հաւանէին , հարկանէին , ստատիկին զօրոն Աբանացի եւ Մալքիացի եւ Հոնացի եւ զոյլոց ազգացի եւ լնուին զգաշտն աստղարացի գիւղամբք մեռելոյ , մինչ զի իրրեւ զգեա յարուցեալ երթայր արխնն անհնարին . . . եւ զգլտին Սահանայ մեծի թաղաւորին եկին բերին ա-

տաջի տրքային Հայոց» (Բուդ., Պատմ., էջ 17) :

Խոսքով թաղապետին հրամանովը եւ տաղ հախարարներու համամասութեամբը՝ վաչէ Մամիկոնեան անոնց հետ միացած՝ Բղնուհեաց անհաւատարիմ ու դաւաճան իշխանին — Դատարէնի — վրայ կը յարձակի ու անոր սերունդը բնաջնջելու կը ձգտի : Բուդանդ տառնձնապէս կը չեղա՛ն թէ անոր տաճը — կին ու որդիներ — Ռչաունիներու իշխանին (ոչ՝ իշխաններու) Ազիթամար կոչուած կղզիին տմբոցին մէջ կը գտնուէին եւ վաչէ Մամիկոնեան հաւ մտնելով՝ իդական սևին անդամ չուզեր խնայել՝ «Անցեալ ի կղզին տահաւարակ ոչ զէզ թաղոցը եւ ոչ դարու» (Պատմ., էջ 18) :

Կարելի է վաչէի հետեւող տաղ հախարարներու շարքին մէջ նկատել հաւե Մեհանդակի անունը եւ այնպէս մեկնել վաչէի անփափկանկատ ու անվախ անցքը՝ Ազիթամար եւ հոն ըրած կոտորածը : Իսկ իդական սևին ու Դատարէնի դաւակներու սպառնալուծը Ազիթամար՝ բնական հետեւանքն էր մերձաւոր վայր մը տպառտանելու՝ տաղատակաւորներու եւ պատուհասողներու ձեռքէն դերձանելու համար : Անոնք այդ միջոցին զույգ զխմած էին՝ այդ կերպով՝ Ռչաունիներու շնորհքը աղերսելու եւ զթաւթեան տրժանեանալու համար : Եւ կամ թերեւս անոնց մէջ հայն իսկ սպգակրանութեան կողմը կար : Մինչ Բուդանդ Դատարէն կամ Դատա-

րէն Բզնունեայ նահապետ կը ներկայացնէ՝ Ազանց տնօր տնունը Ռչատունիներու նախա-
րարներու շարքին մէջ կ'օդակէ (Հմմտ. Հայոց
նախորդարութեան ծագումը, էջ 88), որ կար-
ծեմ լսել չփոթութեան հետեւանք ըլլայ:

Մեհենդակ չքաղիր-ուզեկից է Վասակ
Մամիկոնեանի, Անդովկ Սիւնիի, եւ Արշաւիր
Կամսարականի հետ՝ Տարօնեցի Փառէնի՝ Կե-
ստրիտ կաթնովկոտական ձեռնադրութեան
երթին (Բուզ., էջ 44—45):

Ամենեւին զփտարութիւն չեմ գտներ
Մեհենդակի կամ Մեհունդակի հետ նոյնա-
յնելու Մեհեն Ռչատունին: Սո՛ւ մին է այն նա-
խորարներէն, որոնք կ'առաքուին Ներսէս
Եպիսկոպոստոպետին հետ տու կայսրն Յունաց
Վաղէս... «Ի սէր միարանութեան» (Բուզ.,
էջ 106. Զ. Ստի., էջ 52): Ժամանակը կը
յարմարի եւ Մեհենդակ արդէն սոկոյ ուրիշ
տարիներու մէջ առաքելութեան կը յղուի,
ինչպէս նաեւ կանխու Ներսէսի հետ Կեսա-
րիտ, որպէս զի հայրապետական ձեռնադրու-
թիւն տանու (Բուզ., էջ 72 եւ Ստիերք, Զ.,
էջ 30): Անունի մէկ վանկի կրճատումը կրնայ
զրչագրի վրիպակ ըլլալ եւ կամ տնօր փո-
ղաքական կոչումը յիշեցնել:

Մեհենդակ կ'ունենայ Տաւադ տնունով
որդի մը, որ Ռչատունիներու կոտորածէն կ'ա-
զատի, ինչպէս քիչ վերջ պիտի նկատենք:
Մինչ Բուզանդ. տղատուած Ռչատունին կ'ա-
նուանէ Տաճատ (Պատմ., էջ 47), Թովմատ
Արծրունին կը կոչէ Մեհենդակ «Յափշտակե-

ցին (Մամիկոնեանները) զՇատ ատյ սրդի Վա-
չէի Արծրունաց եւ զՄեհնդակ Ռչատունի,
քանդի էին մանկունք տիտֆ: ստին պնացին
յամարսն Տայսց եւ ի չափ հասեալ ի տխր
սպայականաց՝ ետուն զգտտերս իւրեանց
կնաթեան մանկանց եւ ի նոցանէ աճեցեալ
ազգ երկոցունց Արծրունեաց եւ Ռչատունեաց»
(Պատմ., էջ 59—60): Թովմաս Արծրունին
այս սխալին մէջ կը գահափխի Խորենացիին
սա խօսքէն «Բայց պմանուին մի, սրդի Մե-
հնդակաց եզրօր նորա (Զօրայի) փախուցեալ
զսցեկացն տարեցուցին» (Պատմ., էջ 427):

—

Հաւանորէն Մեհնդակ Ռչատունիին եզ-
րացին ըլլաց՝ ԳԱՐԵԳԻՆ, որ անոր համա-
կարծիք ու համամիտ է եւ նաեւ՝ նիզականից
Վաչէ Մամիկոնեանի ու մասնակից Օշական
բերդի կողմերը Մաղքութներու զէմ մզուած
ու շահաւած տառերադմին (հմմտ. վերը եւ
Բուդ., էջ 17): Տէր է Ռչատունեաց (անդ,
էջ 183): Աճառեան կը նկատէ զինքը «փեսայ
Մամիկոնեանց» եւ է՝ իսկ (Հայոց անձնանուն-
ների Բառարան, Ա., էջ 144): Նա կ'ամուս-
նանայ Վարդան ու Համապատգեան Մամիկո-
նեաններու Համապատարտի քրոջ հետ, որ
բոցրաթիւ էր (Հաւանականարար՝ խորթ քոյր,
հմմտ. Մ. Արեղեան, Աշխարհարար թարգ-
մանութիւն Փ. Բուդանդի Պատմութեան,
Երևան 1947, էջ 334), Վահան Մամիկո-
նեանի. «Այս Գարեգին փեսայ լեալ էր յա-

ուսջ նորին Համադատակի, զքայր նորին Հա-
 մադատակուհի ունէր կին» (Բուդ., էջ 249.
 հմմտ. էջ 183) : Երբ Պարսիկներու Շապուհ
 թագաւորը Հայաստան կ'արշաւէ Պարսկին
 իր կինը կը թողու եւ կը փախչի (տնդ.,
 էջ 183) : Ազգային սրամտութեան եւ մտանա-
 տարողէն Բուզանդեան Պատմութեան յուլիշ
 ու զրաւիչ էջերէն է Համադատակուհիի նա-
 հառակութեան զրուսպը եւ կ'արժէ զայն տն-
 դամ մը եւս բնթեանուլ, սակայն աշխարհա-
 րարի վերածելով. «Այնուհետեւ Վահան Մա-
 միկանեան ու Մերուժան Արմրուհի, այս եր-
 կաւ պիղծ, անօրէն եւ զժնեայ մարդիկ, սրանք
 առատաւճապաշատութեան ուխտէն հրաժարած
 էին եւ սրացութեամբ յանձն առած էին ու
 կը պաշտէին Մապկեղանի անօրէն կրօնը,
 սկսան Հայոց աշխարհի մէջ, բոլոր գաւառ-
 ներու մէջ, տմէնուրեք քրիստոնեաներու ա-
 դիթափայրերը ու եկեղեցիները տւերել ու
 քանդել : Եւ շատ մարդիկ, սրանք իրենց
 ձեռքը կ'իյնային՝ կը ստիպէին առատաւճ-
 ապաշատիւնը թողալ ու Մապկեղանի կրօնն
 ընդունիլ : Ապա Վահան եւ Մերուժան կը
 հրամայէին բերդերուն այն կիները՝ սրանց
 տմուսիները՝ նախարարները, զիրենք թա-
 դուցած ու փախած էին, ստիպել՝ որ Մապ-
 կեղանի կրօնին գտնաւն եւ չհամաձայնելու
 պարտադրին՝ բոլորն ալ շարաշար մահով
 մեռցնել : Բերդապահները այս հրամանը
 լսանալով՝ խրաքանչիւրը իր մաս զրա-
 նումը՝ կը նեղէր ու կը ստիպէր հրամայա-

ծին համաձայն . . . : Իսկ Վահան (խորթ) քոյր մ'ունէր, Մամիկոնեան տոհմէ, քոյրը Վարդանին, Համադասպուհի եւ անիկա Ռչատանեաց գաւառին տիրոջ Գարեգինին կ'ինն էր : Անոր տմուռինը Գարեգին՝ Պարսիկներու թագաւորին Հայաստան եկած ժամանակ՝ վախած էր ⁷ : Իսկ ինքը Ռչատանիներու տիկինը Տոսր գաւառին Վան քաղաքին միջնաբերդին մէջ կը մնար : Անօրէն Վահան ու Մերուժան հրաման կու տային բերդապահին՝ տիկինը նեղել, եթէ յանձնառու չըլլար Մազկեղաններու կրօնին ու զինքը բարձր աշտարակէ կախել ու մեռցնել : Երբ Համադասպուհին շքեղանեցաւ Մազկեղական կրօնը, զինքը հանեցին բարձր աշտարակին վրայ, ու կը գանուէր ժայռին բարձր գագաթին վրայ, ետեւի կողմէն ծովակին դարձած : Զինքը մերկացուցին՝ ինչպէս մօրմէն ծնած էր ու ոտքերուն կողմ անցնելով՝ բարձր կողմէն (զինքը) կախեցին ու այսպէս՝ կախապանի վրայ մեռաւ» (Պատմ., էջ 183 ու 249—250) : Քաջ մկացուհիին մարմինը երկարատեւ կու խուած կը մնայ եւ ժամանակի ընթացքին կը նեխի ու կը քայքայուի : Անոր սակրները պոչեակը կը հաւաքէ — օրերով սպասելով անոնց թափուելուն — եւ կը տանի լապտականներուն մօտ, որոնք անոնց վրայ արցունք ու ծաղիկ ցանկելով՝ զանոնք եկեղեցւոյ մը

⁷ Թ. Արծրունիին համաձայն «Անձնապատճառ զնայ զախատեաց առ կոյսրն Յուհայ» (Պատմ., էջ 63) :

մէջ կ'ամփոփեն. ու յետագային Չորոյ վան-
քին մէջ կը գրուին (Ք. Արծ., էջ 63) :

Տարիներ վերջ Վարապդատեան—Մանուկ—
իւան (Մամիկոնեան) վրիժամարարի գաչալին
վրայ՝ Համադատայ Մամիկոնեան⁸ գիտկնե-
րու եւ վիրասորներու մէջ կը հանդիպի իր
փեսային՝ Գարեգինին, «սը սղջ կայր, զի ոչ
խոց էր եւ ոչ փնտսեալ լնչ» (Բուզանդ, էջ 249) : Եւ որ՝ իրմէ նժոյց կը խնդրէ հեծ-
նելու համար : Սակայն ինչո՞ւ գիտկներու
մէջ. որքան կ'երևոյ պահաւորելու համար
ու տեսնելով զՀամադատայ՝ ինքզինքը կը
յայտնէ անոր : Նա՝ Վարապդատեան բանա-
կին մէջ է, ոտտի եւ թաղաւորին կոպմա-
կից : Համադատայ կը հրամայէ վահանաւոր-
ներուն զինքը վահաններու տակ պահել ու
թաղցնել. գաւցէ յետոյ անոր գտար տեսնե-
լու գիտաւորութեամբ : Սակայն սպառտկիր-
ներու գամապետը «եհար զթուրն մտաուցեալ
ի նա, պատառ պատառ կտատրեալ անդէն
ցրեալ սատակեաց զնա» : Կը խորհիմ՝ որ-
պէս զի ետքէն Համադատայ իրրեւ իր փեսային
հանդէպ — Համադատայուհին սիրոյն հա-
մար — բարեացակամ չդաճուէր (անդ, էջ
249—250) :

⁸ Մ. Արեւեան կը որոշարէ՝ Համադատեան
Մամիկոնեան աներորդի Գարեգին Ռչտաւնիի (Աչ-
խորհարար թարգմանութիւն Փ. Բուզանդի Պատմու-
թեան, Երևան 1947, էջ 280 եւ 340) :

Մոյսէս ինքնապաշտօնը տնտեսութեան Գործերին Ռչտունին: Իսկ թէ ինչ տնտեսութեամբ Մեհենդակի տնտեսը կը յիշէ՝ նկատի առնեք: Նա Բարդախրանէն յետոյ Ռչտունիներու տնտեսը կը ներկայացնէ Մանանիի կամ Մանանիի⁹, որ «այդ չար եւ անպատէ՛ է», ինչպէս Բուզանդ կ'աւանդէ, սակայն դառնապէս պատերազմայ է ու քաջ: Տրդատ Մեծ Պարսիկներու վրայ տարատակած տակն՝ իր բանակներու առաջնորդութիւնը կը վստահ չարս զօրավարի, որոնցմէ մին է՝ Մանաճիճը (Պատմ., էջ 357. Հմմտ. եւ Ստ. Աստղիկ, էջ 68): Նոյն պաշտօնը Ռչտունի նախարարը յատուկ կը վարէ անոր յաջորդին — Խոսրով Կոստակի — թագաւորութեան միջոցին: Կլիկեցի զօրքերով կը չուէ Ասորեստանի եւ Միջագետքի կողմերը: Այդ տեղերը Բակուր Րդէշիին հետ պատերազմի բռնուելով՝ անոր կը յաղթէ: Իսկ անոր որդին — Հեչայ — զերեւով՝ «երկաթի կապանօք» կ'աւաքէ Խոսրովի ու Երկրին զրաւունքն ու զերիւմը կը շարունակէ: Ապա Յակոբ Մծրնացի հայրապետին ու թը սորկատացները¹⁰ կաշնաստութեամբ՝ խոսն բաղմութեամբ ու սուարով Հայաստան կը վերադառնայ: Հայրապետը զե-

⁹ Մանաճիճը անունը զրաւած է նաեւ՝ Մանաճիճը (Բուզ., էջ 25), Մանաճեզ, Շապուհ Բաղրատունի, Պատմութիւն Հայոց (Էջմիածին 1921, էջ 29), Մանաճ (անդ, էջ 37):

¹⁰ Յակոբ Մծրնացւոյն վարքին մէջ կայ «Մանաճիճը Ռչտունի աւարի առ զվիճակ սրբոյն եւ զնէր զերկատանն սորկատացունն ի բերդին Մանազկերա կաշնակալ» (Ստեփան, ԻԲ., էջ 55):

րիններուն պատասխանը կ'տնկարէ ու կը խնդրէ : Սակայն Մանածիհը կը մերժէ ու դաւաժաններու սաղարանքով՝ ութը սարկաւաղները դարահաս ծախամոյն ընել կը հրամայէ : Ասոր վրայ հեղահամբոյր եղիակապստին բերնէն այս անգամ անէծքը լսելի կ'ըլլայ ու այն նետի պէս ծանրապէս կը հարուածէ ¹¹ (Խոր․, Պատմ․, էջ 357, 407, Աստղիկ, Պատմ․, էջ 68, 66, 67) :

Բուզանդի համաձայն Մանածիհը անգլխաթխներով սարսափ կ'ազդէ ու Յակոբ Մծրնացին անոր կը ներկայանայ : Կը յորդորէ զինքը ժողովաւրդին հետ մեղմարար փարուելու եւ անասնորարոյ ու գաղանային կառապութենէն հեռանալու : Սակայն անիկա բացարձակապէս կ'ընդդիմանայ եւ «Իրբեւնմա հեճուկս տանելոյ» ութը հարիւր հոգի — տոանց որեւէ յանցանքի պարտապան — ծովը թափել կը հրամայէ : Նմանապէս հրաման կ'արձակէ զինքն ալ երկրէն հալածելու եւ հանելու : Հայրապետը սոքի փռչին թափելու տայ եւ կը հասնի երկաթահատներու եւ կապարահատներու լեռը : Այդ Ընձաքիտարն է, որուն կառարէն տմբազջ գաւառը կը տեսնէ ու կ'անիծէ՝ «Զի մի պակասեացի անտի խոսվութիւն մինչեւ ի սոլառ» : Անէծքին զժրտիտ հետեւանքովը Մանածիհին կ'ինն ու եօթը գաւակները կը մեռնին : Յետոյ

¹¹ «Եթէ անէծ՝ (Յակոբ) արձանացաւ» (Նարեկացի Գր․ Ներքոյ Յակոբ Մծրնացոյ, տես Մատենադրոյթի Պ․ Նարեկացոյ, Վեհեակ 1840, էջ 445) :

և «ինքն չարամա՜հ ծակոտեալ ելանէր մեծաւ տանջանօք յաշխարհէ և քստ բանին որ ստացաւ ոչ եղև խաղաղութիւն յաշխարհին յայնմ իկ յօրէն յայնմ անէ և յապա» (Բուզ., էջ 24—26) :

Փառաստանին և Խորենացիին պատմածներուն մէջ բաւական մեծ տարբերութիւն կայ : Խորենացին, ինչպէս նկատուեցաւ, Մանածիւճը «գորովար հարաւային կողման» կը նշանակէ, մինչ Փառաստանը կը կոչէ «մեծ իշխան, աշխարհատէր, մեծ ծառայ արքային Հայոց» (Հմմտ. Դադարչեան, Փ. Բխւղանդացի և իւր պատմութեան խարդախութիւն, Վիեննա 1898, էջ 39) : Խորենացին Բաղուրին գէմ պատերազմոյ միայն Մանածիւճը կը ճանչնայ, մինչդեռ Փառաստան քանի մը գորավարի անուններ կը շարէ (Բուզ., էջ 21) : Խորենացիին համաձայն Բաղուրին որդին Ռչաունի գորավարէն ձերբակալուած Խորովի կ'ստաքուի, մինչ Բաղանդի համեմատաւոր — Խեչայ կամ Հեչայ — Վաչէի մօտ կ'ապաստանի և ապա հօրենական հոգերը կը ժառանգէ (Հմմտ. վերը) :

Խորենացին Բաղանդի աւելը հարիւր գերաւածներու վախարէն աւելը ջրամայն տարկաւազներ կը ներկայացնէ :

Խորենացին ընդարձակօրէն կը պատմէ Մանածիւճի մահն ու Յակ. Մծրնայիին տեկծքին հետեւանքները (էջ 410—411), մինչ Փառաստան հակիրճ առդերով կը գոհանայ (էջ 25) :

Մանածիւհի Ռչառունի մահէն յետոյ «Սպարապետ էր Հայոց հարաւային զինին Զօրաւ» (Խոր., էջ 424), որ Մեհենդակի եղբայրն է (անդ., էջ 427) ու հաւանօրէն Մանածիւհի սրդին, քանի որ անոր պաշտօնը կը ժառանգէ: Գուցէ կարելի ըլլայ նմանապէս խորհիլ՝ թէ Զօրայ, Մեհենդակ, Գարեզին ու Մանածիւհ իրարու եղբայրներ կ'ածըլլան: Սակայն ստաջին վարկածին համար Բուզանդի խօսքը քիչ մը հակասակը կու գայ վառատելու — բայց կարելի՞ է զայն զիւրաւստապի տանուլ — թէ Մանածիւհի կինը իր եօթը գաւակներով մեռաւ (Բուզ., էջ 25): — Նաեւ այժմէն պէտք եմ ուշադիր ընել՝ որ Մովսէս Խորենացին է միայն որ Զօրայի տնուն¹² ու գործը մեզի կ'աւանդէ (Պատմ., էջ 424):

Արդ՝ նա կը հաղորդէ. Հայաստանի յուստաւ ստապերէն մին եւս կը խաւարի — Յուսիկ հայրապետը զանահար կը մեռնի¹³

¹² Հր. Ահաւեան (Հայոց տնտեսականներու Բաւարան, Բ., էջ 220) Զօրայ (գրաւած նաեւ Զօրայ) գորավարը՝ Մանածիւհի սրդի կը նշանակէ:

¹³ Բուզանդի համաձայն (էջ 29—32) Տիրան բաւարը Յուսիկ հայրապետը սպաննել կը հրամայէ, որովհետեւ զինքը կը յանդիմանէ եւ թոյլ չի տար եկեղեցի մանելու (կը յիշեցնէ Ս. Ամբրոսիոսի ու Թէոփոս Մեծի զէպքը), մինչ Խորենացին կը հաղորդէ՝ թէ Յուսիկ չի թողաւորեր Յուլիանոս Արաքսային «կանդնել գորտակերն» եկեղեցւոյ մէջ եւ այս պատճառով՝ կը սպաննուի (էջ 423): Հ. Յ. Գալիքրճեան չափ լաւ մտադիր կ'ընէ՝ «Այլ եթէ քննուցից ժամանակացն միտ զնիցեմք հմարթի տնել Տիրան գործ ընդ Յուլիանոս եւ յայն սակս զէպքն որ կից ընդ նմին են՝ կամ ի յաջորդ անոր Տիրանայ հային եւ կամ յաջոյց իմն պատ-

(անդ , էջ 423) : Հայ աւագանին ու նախարարները ստոր վրայ կը գտնուէին : Այս երկու ախուր լարերը կը հասնին Զօրայի ահանջը : Նա Տիրան թագաւորէն հրաման ստացած էր Յուլիանոս Ուրացոյին օժանդակելու եւ պատերազմը Պարսիկներու դէմ արդէն հրատարակած էր : Զօրայ այս իրադարձութիւններու տեղեկանալէն յետոյ՝ իր զինուորները կը յարզօրէ հայ թագաւորին դէմ բմբոստանալու : Անոնք պատարաստ ու համամիտ կը զուգնեն հետեւելու եւ նա Տմարիք գալով՝ հոն սպասողական վիճակի մէջ կը մնայ — ուշադիր՝ միւս նախարարներու լսելիք դիրքին : Յուլիանոս անոր արարքին իրազեկ , խնդիրը արտօրէն կը հասցնէ հայկական արքունիքը եւ ահա՝ Տիրան կառուցած Զօրայի վրայ կը յդէ Հայր Մարգարէ , որ զինքը երկուսով իր մօտը կը հրաւիրէ : «Իսկ զօրայ նորա տեսալ թէ լսեալ կան ամենայն նախարարքն . . . զրուցան ի տունս խրաքանչիւր : Եւ միայնացեալ Զօրայ զայսոս արքայ յսչ կամայ եւ արքայ զԶօրայ ի բուն հարեալ ունի եւ զամուրն նոցին զԱյթմար . եւ բոնոց զամենեւին ստատկմամբ : Բայց զմանուկ մի որդի Մեհենդակայ եղբօր նորա փախուցեալ զայեկոցն սպրկցուցին : Իսկ արքայ փախանալ նորա կարդէ

Հասոց ունին զճաղումն» (Տիեզերական Պատմութիւն , Բ. , Վիեննա 1892, էջ 488. հմմտ. եւ Դաւղաշեան , Փ. Բիւզանդացին եւ իւր խորհրդովը , Վիեննա 1898, էջ 9—59) :

զԱստատմութիւն Անժոպ» (Խոր., Պատմ., էջ 426—427. Հմմտ. Ստատմութիւն մասին Բուդ., էջ 164) : — Դապաղաշեան կտրուկ կ'արտայայտուի՝ «Զօրայի ապստամբութիւնը սուրբ Յուսէան՝ մահուան պատճառով եւս ստատ եւ հնարովի է» (Փ. Բիւզանդացի եւ իր խորագիր, էջ 58) :

Ռչատունիներու կտտարածի պատմութիւնը Բուզանդ եւս կ'աւանդէ : Հայոց պատմութեան ախուր էջերէն են նախարարական ու աղնուաղարմ սերունդներու ջնջումներն ու քայքայումները : Մէկ տան առաւելութիւնն ու վատքը՝ միւս տան նախանձը կը յուզէր : Մէկ տոհմին քաջարի զաւակներ ունենալը՝ թաղաւորական եւ իշխանական ուրիշ զարմին ահ կ'աղղէր : Մէկ գերդաստանի շատ ու բարեբեր կալուածներու սեպհականութիւնը՝ միւսին անհաճոյ էր : Հետեւարար պէտք էր տկարացում ու կործանում : Տրդատ Անձին յաջորդներու քաղաքականութիւնը այս էր՝ յիշատար միջոցը այս էր : Փոխանակ իրենք պօրաւոր ըլլալու, որ կարենային արիւնջին վրայ իշխել, իրենք տկար էին եւ վատ սիրաւ անպատիւ միջոցէ չի խորչիր : Նմանապէս նախարարներու իրարու հանդէպ նախանձն ու քոսութիւնը աղնուական զարմերու մէջ երկպառակութեան ծնունդ տուած են ու զանոնք բնաջնջելու տաջնադած : Ահա այսպիսի ախուր զրուսոյ մը Ռչատունիներու նախարարութենէն :

Յակոբ Մժրնացի հայրապետին անէծքը Ռչաունիններու վրայ կարծես կապարանման կը ծանրանայ եւ խաղաղութիւնը անկէ կ'արտաքսուի: Հայր Մարգարեալ «այր ներքինի եւ շարտախրա, շարագործ եւ շարախորհարդ... եւ քսութեամբ կատարել ասանց փառս... բանային ի միջոց ասանց ամենայն փառս եւ յանցման» (Բաղ., էջ 47) Ռչաունիններու եւ Արծրունիններու սոհմերը: Իդական սեռին անդամ խնայողութիւն չըլլար: Բուզանդ կը գրէ՝ «Տայր խրով շարախօսութեամբ հանել ընդ սուր եւ անունդ ասնել» (էջ 47) վերջին բառը պէտք է որբադրել՝ անանքանդ ասնել ա. կամ զույց՝ անանուն ասնել:

Երկու երեխաներ եւ այն՝ նայն խակ գեւ ծծկեր՝ Տափառ Ռչաունի (սրբի Մեհընդադի¹⁴) եւ Շաւառայ Արծրունի (սրբի Վաչէի) իրենց գացեալներու մօտ գանուելով՝ սուրին բերանը չեն խնար բարեբաւասորէն: Սակայն անտնք եւս, կը բանալին եւ Տիրան թագաւորին տաջեւ կը հանալին: Եւ նա կը հրամայէ այդ անմեղ մանուկներու գլուխները իրաններէն բաժնել: Սակայն ահա Մամիկոնեան արատարար նախարարներ — Արատաւադդ աւ Վառապ — գանտնք իրենց անուիներու առի տուած՝ կը փախցնեն: Զանտնք մեծցնելով աւ գարգացնելով՝ անանց կու սան

¹⁴ Թովմատ Արծրունին կը գրէ «Յափշտակեցին... զՄեհընդակ Ռչաունի... ասին զնային յամարան Տայր» (Պատմ., էջ 60):

իրենց սպիկները ու պսակս՝ անոնց սերունդին շարունակութեան կը նպաստեն — ամէն հնարաւոր ու սպաս. միջոցներով : — Կտարածը տեղի կ'անենայ Տիրանի թագաւորութեան վերջին շրջաններուն, զույգ 345էն յետոյ :

Բուդանդ եւ Խորենոսցի իրարմէ կը բռնաւորին ու կը հետանան Ռչտունիներու կտարածի պատճառին մէջ : Առաջինը՝ քսութիւնը եւ երկրորդը՝ անհաւատարմութիւնը պատճառ կը հաղորդէ : Իսկ երկուքն ալ կու գան կը միտրանին՝ թէ ասո՞՞մը բոլորովին կ'անհիտուի եւ կը մնայ միայն մէկը — Տաճատ : Բայց այնպէս եւս կարելի է զույգ եզրակացնել՝ թէ Ռչտունեաց կտարածէն կ'աղտաին նաեւ Մեհեն(դակ) ու Գարեգին Ռչտունիները, որոնց առաջինը՝ Վաղէս կայսեր պաշտպ նախարարներու թուին մէջ է (Բուդ., էջ 109) ու երկրորդը՝ Վարապգատեան-Մանուկեան պատերազմի տաւն կը սպաննուի (Բուդ., էջ 249) հմմտ. եւ վերը) : Իսկ Բուդանդի խօսքը՝ թէ սուրբ Էգերտն անդամ մերձեցաւ՝ կարելի է իրրեւ ստատկացուցիչ առնուլ եւ խորհիլ՝ թէ կտարածը շատ անդարձ կերպով տեղի ունեցած ըլլայ¹⁵ :

Վերադիչեալ եզրակացութեան դարա շարժումիւն է ժամանակը — հայ թագաւորներու

¹⁵ Զայլ նախարարութիւններու քննութի մասին հմմտ. նաեւ Գարապաշեան, Քննական Պատմ., Բ., էջ 35—36 եւ Markwart J. Südarmenien und die Tigrisquellen, nach griechischen und arabischen Geographen Wien 1930, էջ 59*—61* :

ընկալեալ տարիներու (այս է՝ թուականներու) եւ իրերու յաջորդութեան ընթացքը :

Կր թաղաւորեն՝

Տիրան՝ 342—350 ¹⁶ :

Արշակ՝ 350—369 :

Պապ՝ 369—374 :

Վարապետա՝ 374—377 :

(Հ . Յ . Գաթըրճեան , Տիեզերական Պատմութիւն , Բ . , էջ 487—515 եւ Հ . Ս . Տէր Մովսէսեան , Պատմութիւն Հայոց , Բ . , էջ 28—80 :)

Արդ եթէ Տիրան 345ի տառնները կոտորեց Ռչտունիները՝ նոյն ժամանակ զեռ կաթնակեր Տաճատի մը որդին Մեհենդակ եթէ ունեցած էր որդի — ամէնէն ուշը — 369ին չէր կրնար Վազէսի երթալ — զի մանուկ մանկատի էր : Գարճեայ՝ նոյն չրջանին զեռ կաթի կարօտ Տաճատի մը զաւակը՝ Գարեգին — եթէ ունեցած էր այդ տնունով որդի մը — չէր կարող Վարապետեան — Մառնէլեան պատերազմին մասնակցիլ ու անկէ յատաճ ալ Համապատպուհիի հետ ամուսնանալ :

¹⁶ Այս թաղաւորներու եւ անոնց նախորդներու ժամանակները ու անոնց վերադրած զէպքերը կարեւոր փոխախտութիւններու կ'ենթարկուին, երբ օտար պատմադրութիւնը եւս նկատի առնուի եւ պէտք է նկատի առնուի (Հմմտ. Գաթըրճեան , Տիեզ. Պատմ. , Բ . , էջ 481—515 եւ Հ . Ն . Ակիբեան , Միօրինակ Տոնադիրք , Վիեննա 1949 , էջ 27 , որ եւ օտարազգի թաղաւորներու եւ հոյ կաթնակերներու զահակալութիւններու ժամանակները) :

Համաձայնման է եւ Արծրունիներու պարտադան: Շուտաուր Արծրունին իր սահմինն — 345ին — կատարածէն միակ կաթնաւեր մնացորդն է (Բուդ., էջ 118), որ չարամիտ քան նախորդ. հայր մարդպետները՝ Հայր Մարդպետը նեատահար ընկալ՝ կը սպաննէ (Արշակ թագաւորի օրով). համարինք տմէնէն ուշը 369ին, երբ 24 տարեկան էր: Ուստի եւ ի՞նչ խորհիլ, երբ Արեղեան կը դրէ՝ «Այս Շուտաուրի սրդին է անշուշտ Մերութանը, սրի կատարած չարիքները մանրամասն պատմում է Փաւստոսը» (Թրդմ. նոյնին պատմութեան, Երևան 1947, էջ 326) եւ այլաւ՝ «Մերութան Շուտաուրի սրդին էր (անդ, էջ 342): Կարելի՞ է մտածել՝ որ 345ին մանուկ Շուտաուր մը սրդին Արշակի օրով այնքան հայրենադաւ զործեր ընէր եւ երեւան դար իրրեւ դառաւ ճարտար մարտնչոյ: Եւ նա Մերութան Մանուէլ Մամիկանեանի հետ Աւանի մերձ կ'այսրի ու Բարդէն Սիւնիկն կը սպաննուի: Անոր գլուխը մարմնէն կը բաժնեն ու Հայոց Զարմանգաւստ թագաւորին բանակը կը քերեն: Անոր շուրջը հաւաքուած տիկիները կը կարծեն՝ թէ Սամուէլ Մամիկանեանի գլուխն ըլլայ. զի Սամուէլ ու Մերութան իրարու շատ նմանութիւն տնէին եւ երբ կը ստուգուի թէ վերջինին է, կ'ըսեն — Մեր կ'ըսեցին է: Կը չեչուտի խնամիութիւնը (Բուդ., էջ 263):

Այս տմէնէն կարելի է շատ հաւանական եզրակացութիւն հանել՝ թէ Ռչտունիներէն

(ու Արծրունիներէն) բայ ի Տաճատէն (ու Շատատէն) աւրիչ աղտաւածներ ալ եղած են եւ կամ ժամանակի անջրպետը պէտք է՝ բնոյթայնել ու այնպէս իրերը մեկնել ու գաւազանաւորը կազմել — աւելի ճիշդութիւն:

Բաւական ժամանակ յետոյ՝ Վարդանանց շրջանին՝ մինչ Ռչաունեայ գաւառին եկեղեցական գաղը՝ գլխաւորաւոր Սահակ եպիսկոպոսով եւ վերջաւորաւոր Քաջաջ սարկաւազով՝ հաւատքի ու նմանապէս արդարին աղտաւորութի համար միաշունչ ու համամիտ կը գործէ եւ արխնէ չ'երկնչիր, իշխանական տունը բաւական տարրեր բնութայք կը բռնէ: Այդ ժամանակ Ռչաունիներէ յանձնէ յանուանէ կը յիշուի՝ Արտակ: Անոր անունը Արտաշատի ժողովին (449) մասնակցողներուց անկին մէջ չկայ, աւստի եւ կարելի է ենթադրել՝ որ նա բացակայ էր, զի ներկի չէ մտածել՝ թէ այսպիսի տոհմի մը ներկայացուցիչը անյիշատակ ձգուած ըլլայ: Մանաւանդ որ Փարպեցին ու Եղիշէն անոր անունը չեղտած են Պարսկաստան գալուց նախարարներու շարքին մէջ (Փարպ., էջ 144. Եղիշէ, էջ 76):

Հայ առաքանիին Հայաստանի մէջ գաւառած ամար հաւատքը՝ Պարսկաստանի մէջ կը տկարանայ՝ «Միաբանեալք ամենեքեան յանձն առնուին կրտսարել խորհուրթեամբ պհրտման թաղաւորին եւ երթեալք ի տան մոխրանային կէսքն ի նստա ցուցանէին, այլ ոչ ամենեքեան, պարտաճատանօք եւ ոչ ճշմար-

տաթեամբ զխոնարհումն զլիտց իւրեանց
սնտախ պաշտամանն: Եւ սմանք թէպէտ եւ
զխալին զանյարական զյարումն, այլ ցանկա-
յսոյք աշխարհին վառաց՝ վախանակեցին
զխառս անեղծին Աստուծոյ ընդ եղծանելի եւ
անցաւոր կենաց աշխարհիս» (Փարսոյ, Էջ
165): Այս վերջին գործախոնեքու խամբէն
է — Եղիշէի աւանդութեան համաձայն (Էջ
172—173): — Արտակ Ռչտունի, որ Վասակ
Սիւնի մարգարանին ծրարիրներու հետեւոյ
ու անոնց գործադրութեան հետամուտ է:
Սակայն թէ Աւարայրի ճակատամարտին (451)
Վասակեան ու պարսկական բանակին մէջ
դանուած ըլլաց, այդ չէ յիշուած: Բայց ուխ-
տադատ Վարդանանեքու թեւ ու թիկունք
կ'ըլլաց «Զօրքն Ռչտունեաց» (Եղիշէ, Էջ 172—
173. Թ. Արծ., Էջ 78. Ալիշան, Այրարատ,
Էջ 428):

Ղ. Փարսեցին Արտակի համախոհութիւնը
Վասակի հետ¹⁷ (Էջ 209) եւ Ռչտունիներու
մասնակցութիւնը Տգմուտ գետի մերձ մզուած

¹⁷ Վասակաբանէն, որուն դատաներէն էին Ռիչ-
տունիք, Պալանիք եւ Ակէ, հաւատարաց եւ Վասակեան
քաղաքականութեան համամիտ կը յիշուի «Իշխանն Պա-
լանեաց Վարդաշապուհ», որ Աւարայրի ճակատամար-
տէն յետոյ Հմայեակ Մամիկանեանի զէմ սպարելու բա-
նակին զորադրուի կը գրուի Արակն Փարսեցեանի հետ
(Ղ. Փարսոյ, Էջ 135, 209, 231. Եղիշէ, Էջ 137, 173):
Մինչդեռ Արտակ Պալանին Վարդան Մամիկանեանին
համախոհ է եւ Աւարայրի պատերազմին մասնակից եւ
57 մարտիկով կը նահապետի (Եղիշէ, Էջ 185 եւ
225): Իսկ Ակէացիներէն ախտադրուած է Ընջուզ,
մինչդեռ նոյն տոհմէն արիւններ Տգմուտ գետի մօտ հա-
ւատքի համար կը կրուին (Եղիշէ, Էջ 173 եւ 186):

պատերազմին մէջ՝ տասնեւ յիշատակութեան
կը թողաւ (էջ 225—227)։ Նաեւ ոչ Փարսե-
ցին եւ ոչ Եգիպէն սոյն պոպքարէն յետոյ կա-
րահաւորուած ու Պարսկաստան տարուած
նախարարներու ցոնկին մէջ Ռշտունիի ա-
նուն ներհիւսած են (Փարս., էջ 326—327,
273. Եգիպէ, էջ 369)։ Զոյց Պատմադիրներու
ուսանդածներէն այնպէս կը թուի՝ թէ Վար-
դանեան չրջանի Ռշտունեան նախարարու-
թիւնը ժամանակին տալնապաշտոն հարցե-
րուն շուրջ շատ հետաքրքրութիւն չի ցույց-
ներ եւ աւելի բացասական գիրքի մէջ կը
մնայ։

Նմանապէս Վահանեան չրջանին՝ Ռշտու-
նիները անտարբեր գիրք կը բռնեն եւ Վա-
հանի հրաւերին չեն հաճիր ընդատաջել
(Փարս., էջ 410 եւ 412)։ Հարկաւ եղած
պիտի բլլան կարեւոր պատճառներ, որոնք
Ռշտունիները այս ժամանակներու քաղաքա-
կան գործունէութենէ հետեւ պահած են ու
զանաւոր կրօնական ու սոցալային շահերը պաշտ-
պանելու չեն մղած։ Նաեւ՝ չէզոք մնալու
յորդորած։ Սակայն Ռշտունի նախարարու-
թեան հաստաքի հանդէպ բռնած գիրքը այն-
քան բացասական չէ եւ մանաւանդ թէ գո-
վելի, երբ նկատուի՝ որ անոր ներկայացու-
ցիչները կան Աւարայրի ճակատամարտին
վրայ եւ Մանանիի Ռշտունիին Ատաթեանի
հետ կը նահատակուի եւ Ռշտունեաց վանքին
մէջ անոր նշխարները կ'ամփոփուին։ Նա Շա-
հապիվանի ժողովին ալ ներկայ է եւ (որ հե-

առքրքրական է) իրրեւ «սոյաբարեւո» կը յիշատակուի (Հ. Վ. Այիւզան, Այրարտա, էջ 519. նոյնը՝ Հայաստանում, Վենետիկ 1901, Բ., էջ 160. Հ. Մ. Աւգերեան, Լիտուանիա Վարք եւ վերադարձութիւն սրբոյ, Բ., Վենետիկ 1811, էջ 66—76 եւ 89. դարձեալ՝ Գնունինե-րու մասին գրած յօդուածս. հմմտ. եւ Հանդ. Ամս. [Միւլթար Տօնադիրք], 1949, էջ 79—170՝ Շահապիւմանի ժողովի կանոնները, ուր էջ 90՝ Հ. Ն. Ակինեան կ'արտայայտուի «Բ. եւ Լ. օրինակներու մէջ պահուած է այն հաստատար, որ ժողովի մասնակից եղիակրօտաներու, երկցներու եւ իշխանաց անունները կը յիշուին, որ հաստատ չիներչնչեր հարապատ, սկզբնադրին մաս համարելու»։ Բանասէր Հօրայս տալերը նկատադրութեան արժանի են)։

Լէօ՝ Ռչաունի ու Խորիսոսանի նախարարութիւններու պատակտումը — մասով մը՝ Վարդանի եւ մասով մը՝ Վաստիկի կուսակից — նկատուի ունենալով՝ կը գրէ «Այս՝ պարզապէս ցոյց է տալիս, որ միեւնոյն տահմի իշխողները ստացել էին կամ պիտի ստանային Պարսից կառավարութիւնից աւելի պատիւ եւ կայուն եւ այս՝ ի հաշիւ միւս մասի տահմակից միւս իշխանի։ Այսպիսի միջոցներով էր ստեղծուած այն երկպառակտուած դրութիւնը, որ նոյն Եղիշէն ներկայացնում է այսպիսի խօսքերով «Զնախարարեանն բանասրկութեամբ արկ քնդ միմեանս եւ յամենայն տունս արար խոսվութիւն» (Պատմ. Հայոց, Բ., Երևան 1947, էջ 57)։ Հ. Ն. Ակինեան

այս նկատմամբ կը գրէ՝ «Զարմանալի է սոսկայն իմ քաղերը: Անիկա Ռչատենայ իշխանը կը ներկայացնէ համամիտ Վատակայ, բայց զօրքն Ռչատենայ կը կսուի Ասարայրի առջև իրրեւ Վարդանայ գինակից...: Յայանապէս կը տեսնուի թէ իմ քաղերը Ակզրնոպրին մէջ նախարարներու քոյրսովին տարի խմբաւորում մ'ունէր քան զոր Վապար կը ներկայացնէր 450ի համար» (Եզիչէ վարդապետ եւ իր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, մասնակցական—պատմական սուսմանտիրութիւն, Բ. մասն, Վիեննա 1936, էջ 731—732 եւ հմմտ. էջ 730):

Հոս կարելի է տննկատ թաղուլ Թովմատ Արծրունի Պատմադիրը: Անոր աւանդութեան համաձայն Վարդան Մամիկոնեանին համամիտ ու անոր օգնական է Վահան Արծրունիի եւ Վահրիճ Անճեւայիի հետ՝ Տաճատ Ռչատենին: «Վարդան վաթացայց գիր պապատանայ առ Տաճատ Ռչատենայ տէր եւ առ Վախրիճ Անճեւայեայ տէր զեկուցանել նոցա զեկեայսն: Եւ նորա թափառնակի¹⁸ տնջապապ հանդերձ խրաքանչիւր զօրու եկին առ մեծն Վարդան... եւ յանկարծօրէն յեղարկարժարողութեամբ հասին ի վերայ Շահապայ եւ մարդպանին Վնդայի...: Իսկ Տաճատ եւ Վախրիճ ի մէջ փակեալ զմարդպանն եւ զօրդի նորա զՇիրայ ձերբակալ արարեալ ածեն ի Դաւին եւ հաւր կրակարանին բորբոս-

¹⁸ Սրբադրելի՝ փաթանակի (Հատկ, տմսութերթ, 1951, էջ 48):

քեալ տատաւածակէց տրտրին զնա Որմղդա-
կան մեհենին եւ զՇիրոյ կախեն զփայտէ ի
վերայ կրակարանին եւ զարսն զհառվէժս եւ
սրախոյս տրտրեալ վառնեն . . . եւ ինքեանք
դառնան յաղթութեամբ» (Պատմ. , Հջ 78) :

Թալմաս Արծրունիին այս ուստի նման
պատմածները իրրեւ թէ Արբաշամ Աստու-
վանայի «Համաստաթիւն»ի եւ Եղիշէի մէջ
դառնում ըլլան ու յետոյ շարտմաութեամբ
(Բարձումայի) զուրս» հանուած : Այս մասին
բառական շատ արդէն դրուած է . հմմտ .
Երկրագունդ 1888, Հջ 14—26 . Բ . Վ . Կիւրէ-
սէբեան , Եղիշէ քննական ուսումնասիրու-
թիւն , Վիեննա 1909, Հջ 118—133 . Հ . Ն .
Ակինեան , Եղիշէ վարդապետ , Ա . , Վիեննա
1932, Հջ 21 եւ Բ . , Վիեննա 1936, Հջ 772—
773 . Լէօ , Պատմ . Հայոց , Բ . , Հջ 47 եւ Քա-
սունի Եղիայի յոդուածը «Հասկ» Ամստթերթի
մէջ 1951, Հջ 47—53 , ուր նա այս պատմում-
ները Բ . Վարդանանցին (572) հանդիպած
կրնան ելած ըլլալ , կը համարի :

—

Վարդանեան — Վահանեան շրջաններէ
վերջ՝ Բարդէն Ա . Կաթողիկոսին (490—516)
Պարսկաստանի եպիսկոպոսներու դրած
թղթին ստորագրոյներէն մին է՝ Ատրնեքսէի
Ռչատանի նախարարը (Գիրք Թղթոց , Հջ 42) :
Այսպէս՝ միայն իր անունը հասած է մեզի :

Ժամանակի երկար անջրպետէ յետոյ
Մմէժ Գնուելին իշխանութենէն ետք՝ Հա-
յաստանի վրայ մարդպտն կ'ըլլան Պարսիկ-

ներ, որոնցմէ Դենչապուհ, ինչպէս կը հա-
ղորդէ Աստղիկ, «ԶՈրմիշական հաւրն փա-
ռեաց ի Ռչտունիս եւ ստիպէր զքրիստոնեայս
կրակի երկրորդանել, յաղապս որոյ բաղումք
մեռան» (Պատմ., էջ 84), սակայն ըսած է
նախարարին (Ռչտունի) անունը, որուն ա-
տեն այդ կատարուած է:

Ռչտունիներն այնպէս կը թուի՝ թէ ան-
կամի շրջան մը բոլորելէ յետոյ՝ յանկար-
ծական բարձրացում մը կ'աւնենան ԹԼՈՒՈՒ-
ՐՈՍԻ աւ ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԻԿԻ ցայտուն զէմքե-
րով աւ անկէ վերջ անանց տրեւը ոչ թէ մար
կը մանէ, այլ կը խաւարի:

Թէպէտ որսի տահմանունը Աստղիկի մօտ
անգամ մը Սահառունի¹⁷ կը նշանակուի.
«Զկնի Դաւթի Սահառունեայ եկաց իշխան
Հայոց Թէպորոս Ռչտունի ամս Ին (Պատմ.,
էջ 88) եւ սորա՝ «Զօրավարն Հայոց Թէպո-
րոս Սահառունի Պատրիկ, որ էր Ռչտունեայ
տէր» (անդ., էջ 91, ուր կը նշանակուի՝ թէ
ձեռագրի մը մէջ կայ՝ Ապուհի): Կը խոր-
հիմ թէ Սահառունի այս անուանումը հա-
խարդ տուերու ազդեցութեան տակ զրուած
ըլլայ, սակայն պէտք է եւ անոր ուշադիր
ըլլալ որ՝ թէ՛ Սերէոսի եւ թէ՛ Աստղիկի
մօտ՝ Թէպորոս յիշուած է միշտ՝ իրրեւ
Ռչտունեայ տէր կամ Թէպորոս զօրավար:

¹⁷ Ոսկեփորիկի մը մէջ կայ «Իշխանն Արծրու-
նեայ Թէպորոս Ընչաունի» (Հմմտ. Պատմութիւն
Շապհայ Բաղրատանայ, էջմիածին 1921, էջ 25): Իսկ
սորիչ Ոսկեփորիկի մէջ կայ անոր պատմութիւնը
(Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր Յուցակ, Բ., էջ 678):

Թէսպորտի ծննդեան պարագաները (ե՞րբ
և. ո՞ւր ծնած է ու որո՞նք եղած են ծնող-
ները) անծանօթ կը մնան, սակայն հաւաստի
է՝ թէ նա «աստուածասէր, բարեպաշտ ու
մեծ իշխան» է (Սերէսս, էջ 167, 195, Աստ-
ղիկ, էջ 90—91, Յովհ. Կաթ., էջ 81) եւ
քաղաքական, եկեղեցական ու շինարարա-
կան գործունէութեամբ երեւելի հանդի-
սացած :

Թէսպորտ կ'ապրի ու կը հրահանգուի
Պարսիկներու խոսքով թագաւորի արքունի-
քին մէջ ու իրեն սննդակից կ'ունենայ Աս-
պետ, որուն հետ բարեկամական անձուկ սի-
րով ու համակրութեամբ կը կապուի (Սե-
րէսս, Պատմութիւն ի Հերակլին, Թիֆլիս
1913, էջ 186) :

Մինչ Մովսէս Գնունեան — Դաւիթ Սահա-
սունեան ու անոնց կուսակիցներու եւ ազատ-
ներու երկպառակութեան ու անմիարանու-
թեան, բայց մանաւանդ Արարներու (Հաղա-
րացիներու) ասպատակութիւններու հետե-
ւանքով «Երկիրս Հայոց» տառապանքներու
կը մասնուի՝ «Միայն աստուածասէր իշխանն
Ռչտունեայ գաւառին՝ Թէսպորտ կազմէր
զգօրս իւրոյ կողմանն հանապաղ եւ զգուշա-
նայր գտիւ եւ զլիշեր ըստ իւրոյ քաջ խմա-
տութեան՝ ոչ սակաւ սճիրս գործէր ի թշնա-
մեայ» (Սեր., էջ 167) :

Արարացիներու առաջին արշաւանքը Հա-
յաստանի վրայ տեղի կ'ունենայ Հ. Չամ-

չեանի համաձայն՝ 636ին (Պատմ. Հյւս. Բ., էջ 342), իսկ Հ. Համբարեանի համեմատ՝ 637—638ին, երբ կը հանդիպի Մարզույցիսի կատարածը (Յաջարձան, Գրական ժողովածոյ, Վիեննա 1911, Հայք Արարացւոյ իշխանութեան տակ, Ժամանակագրական խնդիրներ Աերէսոէն, էջ 344)։ Մինչդեռ Մանանդեան վերոյիշեալներու եւ ուրիշ բանասէրներու եւ գրողներու վարկածներն ու կարծիքները չարելէ վերջը՝ նկատի տանելով հայ ա. օտար պատմագիրներու հազարդաւորութիւնները եւ պատճառարանելով՝ որ «Արարացիները չէին կարող Հայաստան մտնել՝ Միջագետքը եւ նրա գլխաւոր քաղաքները գրուելուց առաջ», 640 տարին կը նշանակէ անոնց մտաքր Հայաստանի մէջ (Մանր Հետազօտութիւններ... 3. Արարական արչաւանքներ Հայաստանում. Երեւան 1932, էջ 23—28)։ Իսկ Մարզույցիսի կամ Մարզույցայքի¹⁸ կատարածը շատ աւելի ոչ կը գնէ (հմտ. վարը)։ Անոր համաձայն 640ին — առաջին արչաւանքի տաւն — կը գրասի Դուին քաղաքը։ Աերէսս կը գրէ՝ «Եւ եւ զսուր տարւանիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս Չորոյ յաշխարհս Տարօնոյ ... եւ ընդ Գոյսովիտ թափեցան յԱրարատ ... եւ ելեւ յասորն հինգերորդի գիմե-

¹⁸ Մարզույցայքի, ինչպէս եւ եզրաբոլորակի (եղջերք) մասին հմտ. վարը եւ Մանանդեան Յ., ինչ Հայաստանի գլխաւոր ճամբաները, Երեւան 1936, էջ 157—161. եւ նոյնը՝ Մանր Հետազօտութիւններ, Երեւան 1932, էջ 40—47)։

ցին ի վերայ քաղաքին (Դւնոյ) . . . մասնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա . քանզի արկին մաս չուրջանակի, մերժեցին ծխովն եւ նետած—
դովեամբն պահապանսն պարսպին եւ կանդնեալ սանդախտ ելին ի պարխապն եւ անկեալ ի ներքս՝ բացին զպաւն քաղաքին : Եւ զիմեալ ի ներքս զօրք թշնամեացն ստատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին, եւ տակալ պաւար եւ զկապուտ քաղաքին՝ ելին եւ բանակեցան ի նմին բանակեալսն, որ օր քսան էր Տրէ ամսոյն յաւուր Ուրբաթի . . . Եւ խաղաղացին զբազմութիւն վերայ Լեւ. հա—
պար սպի» (ԼՋ 175—176) :

Իսկ Ղեւոնդ կը գրէ՝ «Յերկրորդ ամի Կոստանդնու կայսեր Հոսամսց, ապա ելեւ աս իշխանն Թէպուրսս՝ եթէ հէն դարձեցեալ պալ ի վերայ աշխարհիս : Իսկ նորա տակալ զօրս իւր կամէր սնել զկիրճս ճանապարհին Ջորտոյ, այլ ոչ կարաց ժամանել յաստջս նոցա, քանզի բաւ օգտիւն արաղսթեան յարձակեալք իրրեւ օձք թեւաւորք յառաջեցին թշնամիքն եւ զկնի խրեանց թաղեալ զօրսն Հայոց զէմ երթեալ ընթացան ի մայրաքաղաքն Դասին : Եւ վասն զի թաւուր գտին զքաղաքն յարանց պատերազմս—
պոյ, զի ամենեքեան զհետ Թէպուրսսի իշխանին գնացեալ էին, բայց միայն զկանոյս եւ զմանկտիս եւ զոչ խառնիճապանճս . որք ոչ էին արք պատերազմի՝ հասին ի վերայ քաղաքին եւ վազվազակի տսին պամբոցն եւ դակեալ արան ի նմա կոտորեցին եւ զկանոյս

և դժանկարիս փորեցին ի զերտութիւն՝ ողիւ
լենի» (Լջ 9, հմմտ. Վարդան, Պատմ., Լջ 67) :

Աւրէստի համաձայն թէպարտս, որ նա-
խադէս «զնայեալ էր ի քաղաքն Նախճաւան
(Լջ 175), և ապա՝ «Դարանակալ եղեալ ի
կողովիս գտաւ զիմէ ի վերայ նայաւ սա-
կաւաք» (անդ, Լջ 176), սակայն զժրախառ-
րար անկարող կ'ըլլայ ցանկալի արդիւնք
ձեռք բերելու : Ուստի և խահմակաւ կը
զանէ նահանջն աւելանքի խնայումը, ինչ-
պէս և զէնքի ընդօրոյր սպասումը : Անչ-
զեւ թշնամին կատարած՝ զինքն աւ իր հետե-
ւորդները կը հետապնդէ աւանդմէ շատերը
«ստատկէին» (Աւր., Լջ 176, որ կ'ուել-
ցաւ «Եւ եղեւ այս յամս Եզրի կաթուղիկոսի,
հմմտ. Աստղիկ, Լջ 98, 120 և 142) :

Թէպարտի հաստատարմութեան աւ քա-
ջութեան պէս ցոյցը — թէ և ոչ բոլորովին
յաջող — շատ բաւ ազդեցութիւն կ'ընէ բի-
զանդական պետական շրջանակին մէջ, որ ա-
նոր ընտիր գործունէութեան արդէն տեղեակ
էր, թէպէտ պակաս չէին անոր անունը մրո-
տողներ : Սակայն ասոնք անոր համբաւին
չեն կրնար կարելուր փոստ հասցնել և երբ
Ներսէս Կաթուղիկոսին շատ նպաստաւոր միջ-
նորդութիւնն ալ կու գայ կ'ուսելնայ՝ Թէս-
պարտ Ռչտունին կը բարձրանայ «գօրտա-
րութեան՝ հանդերձ պատարկութեան պա-
տուով», որոնց արժանի էր լիապէս (Աւր.,
Լջ 176. Յովհ. Պատմ., Լջ 87) : Քաղաքական

պարագաները Բիւզանդիոն կը ստիպէին
Թէոդորոսի արժէք տալ:

Դուլինի առումի թուականին մասին Հ.
Համբարեան կը գրէ «Արարական երկրորդ
արչաւանքը — ըստ Մանանդեանի՝ առաջին
հմմտ. վերը —, յորում Դուլին քաղաքն առ-
նուեցաւ, կը պատմէ Սերէոս եւ ասիէ տոնե-
լով նաեւ Ղևոնդ: Դունոյ առումը պատա-
հած է ըստ Սերէոսի Տրէ ամսոյն 20ին Ուր-
րաթ օր մը: Dulaurier, Recherches sur la
Chronologie arménienne, I, 1, էջ 231,
Ղաղարեան, Armenien unter der arabischen
Herrschaft, Marburg 1903, էջ 29, Թուփ-
շեան, Zeitschrift für armenische Philolo-
gie 1904, II, էջ 64. եւ այլք 641 կամ 642 կը
դնեն Դունոյ առումը, որ հակառակ կ'ելլէ
Սերէոսի Ժամանակագրութեան, վասն զի
յիշեալ երկու տարիներուն Տրէ 20ը՝ ստոյգ
է որ Հոկտեմբեր 6ին կ'իյնայ, բայց օրերն՝
մին Շարաթ եւ միւսը Կիրակի կ'իյնան:
Մինչ 640ին Տրէ ամսոյն 20ը կը համապա-
տասխանէ Հոկտեմբեր 6 Ուրրաթ օրուան
(Հ. Չամչեան եւս՝ 640 կը դնէ սոյն գէպ-
երու թուականը, մինչ Դիոնեսիոս Պատմա-
գիրը՝ 641ին. հմմտ. Պատմ. Հյո., Բ.,
էջ 343): Այսպէսով կը ճշգուծի Եզրի մա-
հուան եւ Ներսէս Շինոյի Կաթողիկոսու-
թեան դահը բարձրանալուն թուականը (640)
եւ վերջնոյս միջնորդութեամբ Թէոդորոս
Ռչտունւոյն պատրկութեան պատիւ ստանա-
լուն տարին 641» (Յուշարձան, էջ 244): Հ.

Համբարեանի եւ ուրիշներու այս ու համանման հարցերու ճշգումներն ու կարծիքները սրբապրել կամ հաստատել կը ջանայ Մանանդեան նկատի աւնենալով հայ ու արար մատենադիրները (հմմտ. Բ. Խարաթեանց Արարացի մատենադրեր Հայաստանի մասին, Վրենս 1919, էջ 36—53 եւ 39) եւ կը տեսնէ՝ որ Դանայ տառմի թուականներ կ'ըլլան՝ 640, 640—641, 642—643, 644—645, 645—646, 656—657: Մակայն տանցմէ տմէնէն հաստատին է՝ 640 թուականը: «Հիմնուելով տառարանի պարզ եւ հասկանալի այս հաշիվ վրայ կարելի է ապահովապէս եզրակացնել որ Դվինի տառմբ տեղի էլ աւնեցել ոչ՝ թէ 641, 642 կամ 643 թուականներին, այլ 640 թվի Հսկա. ճին, Ուրբաթ» (Մանր Հետազոտութիւններ, էջ 28 էւն, հմմտ. եւ վերը):

Մանանդեան Դաւինի տառմբ տարաւան տառքին տրչաւանքի տաւն զնելէ վերջ՝ Մարդուցայքի կրտորածը կը վեաւելէ երկրորդ տրչաւանքի միջոցին: Եւ այդ երկրորդ տրչաւանքը տեղի կ'աւնենայ 642—643ին (Հ. Համբարեան՝ այդ երրորդ տրչաւանք կը նշանակէ. հմմտ. Յաջարձան, էջ 245): Մանանդեան կը կսթնի Դիւնեախոս Տեւմարցիի վկայութեան վրայ, որ կը զրէ՝ «955 (643—644) Պատրիկ Վաղենդին՝ Հոամայեցուդ դորախարը՝ եկաւ կրովելու արարների զէմ: Ահարեկաւած նրանց ներկայութիւնից նա վախոս եւ թալեց իր հետ եղած բոլոր

հարստութիւնները՝ որ ինկան Արարների ձեռքը: Նոյն թաւին Պոսկոպ եւ Թէպարտ մի խիտ ածեց յարձակում գործեցին եւ հասան մինչեւ Բառնաստաւ: Թէպարտի եւ Պոսկոպի այս գործակցութիւնը յետոյ շենք տեսներ: Նմանապէս Ղեւոնդ կը վկայէ՝ թէ Մարգուցոյքի կոտորածը տեղի կ'ունենայ Ամրի եւ Աթմանի (Օթմանի) 22րդ տարին, այս է՝ 642—643ին» (Մանանդեան, Մանր Հետազոտութիւններ... էջ 40—47):

Մարգուցոյքի կոտորածի սրտամտ թիւնը Ղեւոնդ այսպէս կու տայ՝ «Եւ մեծ մասնս զօրսն (Հաղարացւոց) հասեալ ասորասակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից եւ տունս ի գերութիւն զաւանս Մարաց եւ զաւանս Գոգթիս եւ զգասակերան Նախճատնու. եւ զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին եւ զայլս գերի վարեալ կանտմբք եւ մանկասաւ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հասն Ջուղայոյ: Եւ ընդ երկուս բաժանեալ զօրքն՝ ռմանք զգերեալսն զարձուցանէին յաշխարհն խրեանց: Եւ զսուդ մի հասեալ ասորասակէին ընդ զաւանս Արտաղ ի վերայ զօրավարին Յունայ, որում անուն էր Պոսկոպ, որ էր բանակեալ ի զաւանսին Կոզովաի ի սահմանս Բապուճարոյ եւ Մարգուցոյից, որում իրաւեկ եղեալ իշխանն Թէպարտ, որ էր յաղպէն Ռչատունեայ, ապա էր զօրավարին Պոսկոպոյ՝ եթէ զօր հինին Իսմայելի զարթուցեալ զայ ի վերայ մեր:

Իսկ նա ի բարձրութիւն զօրացն ապա-
տանեալ եւ ոչ յԱստուած, որ յաջողէ զապա-
տերապմ, ոչինչ դրէր զբանս իշխանին
Հայոց: Եւ նա մարմաքեալ ընդ հարսւոս աշ-
խարհիս Հայոց եւ ընդ ծաւրութիւն զօրավա-
րին, ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ՝ երկրորդէր
եւ երրորդէր զբանն: Եւ բարկացեալ զօրա-
վարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարդն որ
ի ձեռին զհետ նորա: Եւ սրամտեալ Թէոդո-
րոս ելանէր յերեսաց նորա եւ նայնժամայն
հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանու-
թեամբն էին. Վատեցարուք, ասէ, եւ ելէք
ընդդէմ Իսմայելի: Եւ նոքա հեծեալ յերի-
վարս իւրեանց՝ դարանմամուտ եղեն ի սա-
րակն, որում Եղրարան կոչէին, եւ կալեալ
դատաջս կրճիցն զբազումս ի նացանէ սասա-
կէին եւ առեալ զկապուտ անկերոցն հատուտ-
ծեալ ի զօրավարէն զնային ի դաւառն
Գասնի: Հրաման ետ ապա Պառիսոյն իւ-
րում զօրուն ելանել ի վերայ Թշնամեացն,
յորոց վերայ հեղեալ զօրն Իսմայելի՝ հար-
կանէին զմեծ մասն Յունաց եւ զայլնն փախս-
տակոսն ուրարեալ անցուցանէին ընդ բանակն
իւրեանց, եւ ինքեանք դարձեալ ի բանակն
նոցա հանդէշին: Եւ ասեն լինել զթիւ զօրացն
Յունաց աւելի քան զվեց բիւր ուրանց եւ զիս-
մայելացիսն նուազ քան զբիւր մի ուրանց: Եւ
ի վաղիւն ժողովեալ զկապուտ բանակին,
դարձեալ ընդ կրունկն զնային յաշխարհն
իւրեանց» (Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի

վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ 1887, էջ 7—9) :

Մարգուլեսյքի կամ Մարգուլեսի կռուի մասին Սերէոսի մօտ լուկ ակնարկութիւն կայ՝ «Ամբաստանութիւն ամենայն դաւրացն Հոռամին եւ արտունջ զՌչաունեաց տեառնէն լինէին եւ զՀայոց՝ առաջի թագաւորին իւրեանց վասն հարաւածաց, որ եղեն ի Մարգուլեսն, զի ասացին՝ Միարանեցան ընդ Իսմայելացիսն¹⁹» (Սեր., էջ 22) :

Վերը յիշեցինք թէ Թէոդորոս Ռչաունին զօրավար ու պաարիկ անուանեցաւ (Սեր., էջ 176) :

Գրեթէ միեւնոյն ժամանակ Յայները «Արարին զաւրավար զԹէոդորոս²⁰ զսմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց,

¹⁹ Սերէոս հարկաւ տնկաւոր տեղ մը այս սղա տերազմի մասին արտայայտուած պիտի ըլլայ (Հմմտ. Աղինեան Հ. Ն., Մատենադրական Հետազոտութիւններ, հար. Գ., Վիեննա 1930, էջ 74) : — Ամբաստանութիւնը կը շարունակուի՝ «... Ձմեղ վաստահացսցին եւ զպարսն ճաղաղել ետուն յասպատակ յԱրարատաւ կան եւ զնոսա ամին ի վերայ մեր յանկարծակի եւ հարկանել ետուն զմեզ եւ մեր տմենայն ինչ անդ անկաւ. բայց թող երթամք ի Հայոս եւ մեր իրացն խնդիր ասնեմք : Յայնժամ արքայ Կոստանդին հաւանեցաւ ասնել զկամս զաւրացն : եւ առ զգաւրս իւր եւ զնայ ի Հայոս ճ. հաղարաւ» (Սեր., էջ 225. Հմմտ. վարը) :

²⁰ Այս շրջանին պայծառ է՝ որ երեք Թէոդորոս կայ՝ Թէոդորոս Ռչաունի, Թէոդորոս Վահեւունի եւ Թէոդորոս իշխան կամ զօրավար Յունայ (Հմմտ. Մաւնանդեան Յ., Մանր հետազոտութիւններ..., Արարական արշաւանքները Հայաստանում..., Երեւան 1932, էջ 58—61 ուր եւ Հ. Համբարեանի եւ ուրիշներու կարծիքները) :

յայնց սր ի Յունաց կազմանէ» (Սերէոս, էջ 184) :

Յունական կողմի այս Թէոպորոս՝ հայլի իշխանութեան ու փառքի հասած՝ բարեգործութեամբ կը սկսի իր պաշտօնավարութիւնը : Նա կը յիշէ Առաքեալ Բաղրատաունին, սր Ափրիկէ աքսորուած էր : Բիւզանդիոնի ինքնակալէն անոր ազատութիւնը կը հայցէ եւ վերջինս զանիկա Պսլիա եւ կանչելով՝ կը պատուէ ու կը մեծարէ : Մինչ այս՝ Պսլիա կը ժամանէ — սակայն չգթայակապ — Թէոպորոս Ռչատունին²¹, զի անոր հանդէպ գէշ վերաբերմունք կ'ունենայ Թովմատ իշխանը, սր ի Հայս առաքուած էր (անդ, էջ 185) : «Թովմատ եկն յերկիրն Կատէից, յանկարծակի յարձակեցան (չօրքերը) ի վերայ նորա (Թէոպորոսի), կալան զնա եւ կապեցին եւ ետուն տանել յանդիման թաղաւորին» : Կայսրը եղածը տեսնելով՝ կը խռովի եւ շուտով կը հրամայէ Թէոպորոսի կապերը անյապաղ լուծել եւ ստիպ «ընթեռնուլ զվիրս ամբարտաւանութեան» : Անոր անմեղութիւնն ու անպարտութիւնը երեւան կու գան եւ թաղաւորէն ընդունելութեան կ'արժանանայ : Վերտին իր պաշտօնին մէջ կը հաստատուի : Մինչդեռ Թովմատ իր արժանաւոր պատիժը կը ստանայ : Կ. Պսլսոյ մէջ Առաքեալ ու Թէո-

²¹ Մանանդեան Թէոպորոս Ռչատունիի կալանաւորումը եւ Պսլիա ժամանումը կը գնէ՝ 646 թուականին, իսկ Հայաստան վերադարձը՝ 649ին (Մանր Հետազօտութիւններ, էջ 56) :

դորոս տարիներէ յետոյ կը տեսնուին «Եւ-
հեղուին արտասուս ի վերայ պարանոցի խ-
րեանց, զի էին սննդակիցք միմեանց ի
զրանն Խոսրովայ արքային Պարսից» (Սեր․,
էջ 185—186)։ Ասպեա՛ յաւնական քաղաքա-
կանութենէն ու իրեն հանդէպ կանխաւ եղած
կամ ցուցուած վերաբերմունքէն դժուհւ
անհաճոյ քայլեր կ'առնու եւ Թէոդորոս զօ-
րավորը դժուարին կոչութեան կը մատնէ,
սակայն Ներսէս Կաթողիկոսին միջնորդու-
թեամբը բաղձալի լուծում կը գտնուի (անդ,
էջ 187)։

Թէոդորոս Ռչտունին կայսեր կողմէ Հա-
յաստան կ'արձակուի «մեծաւ պատուով եւ
ետ նմալ գայն իշխանութիւն պաւրավարու-
թեան, եթէ կամիցին իշխանքն Հայոց եւ եթէ
ոչ կամիցին, եւ եկն կարգեցաւ ի նոյն իշխա-
նութիւն» (Սեր․, էջ 188)։ Մանօթ է որ այդ
չրջամներուն Բագրատունիներն ու Մամիկո-
նեաններն էին, որ հայ ազգին վերին իշխա-
նութիւնը կը ձգտէին իրենց ձեռքին մէջ ու-
նենալ, իսկ կայսրը իր բարեացակամութեան
ցոյցերը կը կրկնապատկէր Թէոդորոսին՝
մուցնել տալու համար՝ անոր հանդէպ եղած
անարդանքին ծանրութիւնն ու նմանապէս
անլստահութիւնն։ Նա անոր ուժեղ բազու-
կին ու տարիներու փորձառութեանը կը կա-
րօտէր արարական յառաջխաղացութիւն-
ները կատեցներու համար։

Եւ ահա Արծաթի պատերազմը Թէոդո-

բառի վարտերուն վրայ զխցատչնի յաղթու-
թեան սրակը կը հանդէսցնէ :

Սերէսս կը պատմէ՝ «(Իամայէլացիք) զնացին տնտիս եւ բանակեցան յԱրծաւոս հանդէպ բերդին առ Ջրամբն : Եւ սկսան սրա-
տերազմիլ ընդ բերդին . . . : Եւ եղև յամին երկրորդի Կոստանդնի, յամսեանն Հասի, սր
օր ԻԳ Էր ամսոյն, յաւար Կիւրակէի ընդ
սոսուօսս, ճշեցին Իամայէլացիք ի բերդին
վերջոյ եւ սուաջոյ, եւ հարին զնոսա սրով
սոսերի : Եւ զկանոցս եւ զմանկունս իջու-
ցին ի բերդէն, կամէին սատակել եւ ոչ գոյր
թիւ զերւոյն եւ անասուն սրաճարացն բա-
զում յոյժ : Եւ եղև ի վաղիւ սուաւաւտուն
եկն եհաս ի վերայ նոցա զսուրաւարն Հայոց
(Թէսպարսս) եւ եհար զնոսա տնհուն կոսա-
րածով : Եւ էին նոքա իրրեւ երեք հազար
ընտիր սպարազէնս յամենայն զաւրացն Իս-
մայէլի եւ ոչ սք զերծաւ ի նոցանէ, բայց
սակաւք ճոցսպրեալք՝ հետեւովք երթեալ
ամբացան ի Շամբին : Եւ սպրեցոյց Տէր յա-
ւար յայնմիկ զբազմութիւն զերւոյն ի ձե-
սոյ Իամայէլացւոյն եւ զԻամայէլ խորատ-
կեաց կարծանմամբ մեծաւ . եւ մեռան Բ .
իշխանքն Իամայէլի՝ Աւթման եւ Ուլամայ :
Եւ եղև յաղթութիւն մեծ զսուրաւարին
Հայոց, եւ ետ տանել զսուրաւարն Հայոց
զրնծոյս Կոստանդնի ի սրատերազմէն՝ զըն-
տիր երկիւրացն Ծ . ձի, զսր սուտլ արքայի
սրախ եղև ինքն եւ ամենայն սրազաւան եւ

արձակեալ տնդրէն շնորհակալութիւն մեծ»
(Էջ 189—191) ²² :

Լսենք եւ Ղեւոնդ Երէցը. «Ապա յեա այնու-
րիկ յերեսուն եւ վեց ամի իշխանութեան
նոցա (Արուսեգրի, Օթմանի եւ Ամրի) զօր
ժողովեալ՝ դարձեալ յարձակեցան ի վերայ
աշխարհիս Հայոց, որոց էին գլխաւորք Օթ-
ման եւ Օդրոց : Եւ իբրեւ հասին ի սահմանս
Հայոց՝ յերկա բաժանեալ սուաջս՝ սփռեցան
յառապատակս իւրեանց : Առաջ մի հասեալ
ընդ կողմն Վասպուրական աշխարհին տուն
գաւանս եւ գամբոյս, որ մինչեւ ի Նախջա-
ւան քաղաք. եւ սուաջ մի ընդ կողմն Տարօ-
նոց : Եւ միւս սուաջն հասեալ ի Կաղովիտ՝
պաշարէին գամբոյն Արծափոց : Եւ գտեալ

²² Թէպէտ որ զարծուենք թեան եւ Արծափ(ք)ի
կսիի մասին Շապուհ Բաղրատունին կը գրէ՝ «Աշ-
խարհին Հայոց տիրեաց Թէպէտ Ռչատունի ի տանէն
Մանածեղի եւ կալաւ զաշխարհն Հայոց ամս Խէ : Եւ
ուղարկեաց զՎարդ որդին իւր յերկիրն Հոսամոց եւ
Էրարձ զհարկատրութիւն Հոսամոց զոր տային Հայքն,
եռուն Տաճկաց, քանդի գաւրացաւ սուսն Պարսից եւ
յոյթաշարեաց զսուսն Բաղրատայ եւ Հարմիղապա-
քար թապաւորեաց ի սուսն Պարսից եւ կաղմեաց
յորարք եւ յեղեաւ ի վերայ երկրին Վասպուրականի եւ
բաղում տերութն ամ յերկրին ճշտաւ եւ զԳերամ եւ
զԱրտաշ եւ Հայրն եւ զԿաղովիտ այրեաց սահասա-
րակ եւ հառ գամբուն Արծափոց : Եւ բաղում կանայք
որ տնդ կային վերեաց : Եւ տայա Թէպ(ար)ոս գհեա
մտեալ Էհաս նոցա եզր պետոյն Երազիայ, զբաղումս
ի նոցանէ Էստան եւ զայլն փախստական արարեալ եւ
թափեաց զսուսն, զոր ստեյ էին եւ բաղմութիւն զե-
րեացն զարձայ» (Պատմ., էջ 29—30) : — Միեւնոյն
պատերազմին նկարագրութիւնը հոյ քանի մը մասե-
նադիրէ զխաւամով յառաջ կը բերենք, որոյէս զի ու-
նոնց նմանութիւններն ու տարրերութիւնները աչքի
յարնեն :

զմուռս բերդին՝ ի գիշերի գաղտնագողի ելին ի նա, զի ի քուն գտին զսրահապանսն եւ սօին գամբոյն եւ զգտեալ տրան սր ի նմա տրկին ընդ կտաղանօք...: Յորս գթացեալ տմենատեսն Աստուած... , առաքէր ի վրէժխնդրութիւն չարեացն, զոր գործեցին, զիշխանն Թէոփոսս, որոյ երազաթեւ յարձակմամբ իրրեւ զխոյանալ տրծուոյ հասեալ ի վերայ հինին եկեղոյ եւ ընդ նմա տրք Ո. վառեալք զինու. վարդապետի հասեալք սատակէին զթշնամիս իրրեւ տրս ԳՌ. եւ զկտաղեալսն արձակէին եւ զտակաւ մնացորդսն թշնամեաց փախտաւորսն տրարեալ զարձաւցանէին զգերեալսն եւ զաւտր եւ զկտորստ թշնամեացն ժողովեալ՝ զարձան խնդութեամբ...: Եւ զայս չարիս կոտորեալ իշխանացն Իմոյէլի Աբու-Բաքրոյ, Օթմոնոյ եւ Ամրի յաւուրս խրեանց վախճանեցան» (էջ 11—12, հմմտ. եւ Աստղիկ, էջ 122):

Արդ կու գոյ կարեւոր հարցը: Ե՞րբ տեղի ունեցած է Արծափաի այս նշանաւոր գրաւադը:

Հ. Համբարեան կը գրէ «Արարական երրորդ արչաւանքը տեղի ունեցաւ ըստ Սեբէասի Կոստանդինի երկրորդ տարին: Այս արչաւանքի միջոցին գրաւուեցաւ Արծափա լերդը Հոսի տմոյն 23ին, Կիրակի օր մը: Կոստանդին թագաւորած է 641 թուականին աշնան միջոցին, ուստի Սեբէաս 642 թիւը տակաւին նոյն թագաւորին առաջին տարին

կը հաշուէ, որով 643ը կայսեր երկրորդ տարին կ'իյնայ եւ Հոսի 23ը իրօք կը համապատասխանէ Օգոստոս 10 կիրակի օրուն: Այս նկատմամբ ճիշդ է Dulaurieri հաշիւը, որուն հետեւած են այլք» (Յուշարձան, էջ 245): Մինչ նա եւ շատերը հետեւելով Dulaurieri²³ 643ին կը նշանակեն Արծաթի կռիւը, Մանանդեան կը գրէ «Dulaurieri մատնանշած տօմարական զուգադիպութիւնները պատահական են եւ չեն կարող հիմք բնդ ունիլել ժամանակագրական այս խնդրի լուծման» (Մանր հետազոտութիւններ... , էջ 50): Նա նկատի ունենալով Արծաթի զրաւումի գէպէն յատուց Սերէսի մօտ յիշուած յաջորդական կարգով պատմական նախընթաց անցքերը «որ տեղի ունեցել են կոստառ-կոստանդինի կայսրութեան երկրորդ, հինգերորդ եւ յետագայ մի քանի տարիներում, օրինակ՝ պատրիկ Վաղենդինի դաւադրութիւնը 643ին, Վարադաբրայի աքսորից վերադառնալը 645/46, Թէպոբոս

²³ Recherches sur la Chronologie Arménienne... tome I. Paris MDCCCLIX էջ 231—232, հմմտ. վերը.— Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft..., 1903, էջ 29. — Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris 1910, էջ 126. — Marquart J., Streifzüge (Osteuropäische und ostasiatische...) Leipzig, 1903, էջ 440. — De Morgan J., Histoire du peuple arménien, depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours. Paris, 1919, էջ 116. — Grousset R., Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, էջ 299 եւն եւն: — Լէս Արծաթի պատերազմը կը գնէ 651ին (Պատմ. Հյց., Բ., էջ 317):

Ռչտունու զատը Կ. Պոլսում եւ արգարտ-
յումը, Վարադարացի վախճանում... Թէս-
գործն Ռչտունու արձակումը Հայաստան եւ
ներա՛վերահաստատութիւնը զօրավարութեան
նախկին իր պաշտօնում եւ այս անցքերից յե-
տոյ միայն յիշում է արարական մեծ արչա-
ւանքն Ատրպատականի կողմից եւ տումը»
(Մանր հետազօտութիւններ... , էջ 51) :
Դարձեալ նկատի առնելով Սերէսի արտա-
յայտութիւնները՝ թէ Արծաթի գրաւումը
Դամասկոսի մէջ կնքուած համեայ զինա-
դադարի զաշինքէն յառաջ է եւ Ղեւոնդի
վկայութիւնը՝ թէ այն բերդի տումը տեղի
կ'ունենայ Դուլինի գրաւումէն տասը տարի
վերջը: Նաեւ Սերէսի «Յամին երկրորդի»
(Բ.) սրբագրելով՝ «Յամին Ութերրորդի»
(Ը.) կամ «Յամին Իններորդի» (Թ.) . (որ է
ըսել տառերու նմանութեամբ՝ չփոթութիւն
կամ տգուռացում) : Նմանապէս տօմարական
հաշիւով (թէեւ այդ կրնայ եւ պատահական
բլլալ) զանելով՝ որ Հոռի 23ը կը համապա-
տասխանէ 650 Օգոստոս Տին Կիրակի օր մը ,
Մանանդեան կու գայ այն եզրակացութեան
— որ զի րաւ կարելի չէ մերժել — թէ Ար-
ծաթի նուաճումը տեղի ունեցած է՝ 650ին
(տնդ , էջ 47—57 , հմմտ . եւ [Արմֆանի] Գի-
տական ժողովածու ՍՍՈՄ Գիտութեան
Ակադեմիա , Երեւան 1941 , էջ 70—71) :

Այսպէս Մանանդեանի ուսումնասիրու-
թիւններու եւ հետազօտութիւններու համա-
ձայն արարական արչաւանքները զէպի Հա-

յատառան տեղի կ'աւնենան հետեւեալ տարիներուն՝

Ա. Արշաւանք՝ 640/ին ,

Բ. Արշաւանք՝ 642/43/ին ,

Գ. Արշաւանք՝ 650/ին ,

(Հմմտ . Մանր հետազօտութիւններ . . . ,
էջ 57 :)

Մինչ այն արշաւանքները կը դրուէին
ընդ հանրապէս այսպէս՝

Ա. Արշաւանք՝ 636/7/ին կամ 637/8/ին ,

Բ. Արշաւանք՝ 640/ին ,

Գ. Արշաւանք՝ 642/3/ին ,

(Հմմտ . Յուշարձան . . . , էջ 244—245 :)

Իսկ Laurent կ'ընդունի վեց արշաւանք .
L'Arménie entre Byzance et Islam, էջ 90,
200 եւ 371 :

Արարական այս արշաւանքները — մին
միւսին ժամանակի կարճ անջրպետով յա-
ջորդած — բնական է որ մէկն Հայտ. — մա-
նաւանդ. Թէպօրոս Ռչաունիին — Հայաս-
տանի աղաղային մասին լրջօրէն մտածել
տային :

Թէպօրոս քաղաքացիա է ու տարինե-
րով փորձառութիւն ունի : Կը նկատէ՝ թէ
ի'նչպէս կարճ ժամանակի մէջ արարական
պետութիւնը կը տարածուի եւ անոր երկ-
ստատարի ուժին ու կորովին սուջեւ — միա-
ցած անգթութեան հետ , որուն լաւրը արդէն
սարսափ կ'ազդէ — երկիրներ կը խոնարհին
ետեւէ ետեւ : Նոյն իսկ պարսկական ու բիւ-

դանդաղական պետութիւնները, արդէն յայնաժնի վիճակի գաղափարաբանութեամբ, չեն կարող անար ահեղ հասանքներուն ու յորձանքներուն դէմ թուժար ու պատուար կանգնել: Մանաւանդ որ պարսկականը կը կարծանի անվտանգութեամբ: Պարսկականը, որ արդէն բիւզանդականին հետ ցանցաւ անգամ հաշտեցած է ու անոր վտխաւ սցծմ բիւզանդականին դէմ ողին ի բռն կ'ապրի նորածնունդ եւ ուժեղ հպարտականը, որ տկնէր եւ կը տեսնուի թէ ապագայ ունի:

Թէպէտ նմանապէս կը տեսնէ՝ թէ Յոյներէն Հոյսն ու Հոյսատանի համար նորաստուար բաներ կարելի չէ սպասել — դարեւաւ վկայութիւնը կար — մանաւանդ թէ դուք յարմար տալիքն է՝ կա՛մ բարձր — վին անկախ ըլլալու կա՛մ նորայարջ պետութեան մը սպաստակամ ու բարեկամարար ենթարկուիլ՝ յստեպն օրերէ ու սպէսներէ խուսափելու համար: Կը բազմայ իր ազգին սպաստութիւնը կամ նուազ սարկութիւնը:

Դարձեալ նկատի կ'առնու Քիւզանդիանի կրօնական հարցերու արծարծումն ու անոնց խորացումը (հմմտ. վարը):

Նաեւ գլխաւորականի իր սխալութեամբ չի կրնար մասնաւ կալանաւորութիւն անախորժ գէպքը ու համանման պարագաները: Մանաւանդ Մարգուկայքի յաւանական բանակին կատարածին մէջ անոր մասնակցութեան կամ անվայթ գանուելու վերադրումը: Եւ պէտք է հոս յուշել՝ զայն սպիւնութիւն չունի

նաեւ երկիւղը. «Եւ Թէսզորոս Ռչտունեաց տէրն եւ ամենայն իշխանքն աշխարհին միտրանեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն եւ ամենայն իրօք փութային զկամս նոցա կատարել, զի երկիւղ անհնարին մահու կայր ի վերայ նոցա» (Սեր., էջ 242, հմմտ. եւ Յովհ. Պատմ., էջ 87, սւր կ'ըսուի «Պակուցեալ») :

Ուստի՝ «Եւ ի նմին ամին ապստամբեցին Հայք եւ ի բաց կացին ի թաղաւորութենէն Յունաց եւ հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Խոմայէլի»²⁴, եզին սխալ ընդ մահու եւ ընդ զժոխոց զաշինս կսեցին Թէսզորոս Ռչտունեաց տէր ամենայն իշխանաւքն Հայոց՝ ի բաց ընկեցեալ զառաւածային

²⁴ Լէօ կը գրէ՝ «Նշանաւոր է այս համաձայնութիւնը մանաւանդ իբրեւ պետական լայն բմբնադրութեան մի գործ : Թէսզորոս Ռչտունին մէկն էր այն, տարարախտարար, չափազանց սակաւաթիւ հայ քաղաքական գործիչներէց, որոնք զգացմունքով չէին զեկաւարժում, նախապաշարմունքների տակ չէին ճնշւում, այլ գործում էին այնպէս, ինչպէս երկրի իրական շահերն էին թելադրում» (Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 323) : ... Այս ճանապարհն էլ ընտրեց Թէսզորոս Ռչտունին : Ամբողջ Հայաստանն ինքնացօժար երես էր զարձնում բիւզանդական կայսրութիւնից եւ կատարեալ հպատակութիւն էր յայտնում Օսման խալիֆային 653 թուին (Լէօ, տեղ, էջ 322) : Թէսզորոս որ կոչուած է Արմենիքոս իշխան — որ կանխաւ տրար Հարիր իրն Մեռլեմէ զօրավարին զէմ զօրք հաւաքելու եւ սպարաբելու քայլեր առած էր, սնոր եւ ուրաւ ուրիշ բանակներու յաջողութիւններէն ազդուած իր վերջին որոշումը կու տայ՝ հակումը արարական պետութեան (հմմտ. Խալաթեան Բ., Արարացի մատենադրերը Հայոց մասին, Վիեննա 1919, էջ 37, ուր եւ տեսնել — մանրամասնօրէն — Հարիրի առաջառակութիւնները Հայաստանի եւ հարեան երկիրներու մէջ, էջ 36—48) :

դաշնադրութիւնն : Արդ խառնէր ընդ նոստ
 իշխանն Իսմայէլի եւ տաէր . Այս լիցի ուխտ
 հաշտութեան խմբ ընդ իս եւ ընդ ձեզ սրչափ
 տմայ եւ զուք կամիջիք եւ ոչ ասնում ի
 ձէնջ սակ զերամ մի . տպա յայնժամ տաջիք
 երզմամբ , սրչափ եւ զուք կամիջիք եւ հե-
 ծեալ կարէք յաշխարհիս ժե . հազար : Եւ
 հայ յաշխարհէն տուք եւ ես ի սակն արքունի
 անդարեմ եւ զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ ,
 բայց պարս եւ հրամայեմ , պատրաստ լիցին
 ի գործ եւ ոչ արձակեմ ի բերդորայն տմի-
 րայս եւ ոչ տաճիկ սպայ ի բաղմայ մինչեւ
 ցմի հեծեալ : Թշնամի մի մայէ ի Հայս եւ
 եթէ զայ Հստամ ի վերայ ձեր , արձակեմ ձեզ
 զուրս յաւանականութիւն , սրչափ եւ զուք
 կամիջիք : Եւ երզնում ի մեծն Աստուած ,
 եթէ ոչ ստեմ» (Սեր . , էջ 224 , հմմտ .
 էջ 242) :

Թէպարտի անկախութեան եւ արտա-
 կան քաղաքականութեան ձգտումն — ու
 նաեւ յարումը — կայսր ու ժողովուրդ կր
 յայնն . կարումս է երկրամասի եւ լայն
 ճամբայի բացում՝ զէպի խորը եւ զէպի
 մայրաքաղաքը :

Կոստանդին կայսրը²⁵ բազմամարդ բա-

²⁵ «Թէպէտ եւ բազում ազաւանս եւ սրտատանս
 զբեայ տա նոստ (Թէպարտի եւ անոր համամխանե-
 րս) կայսրն եւ կաշեայ գնտա տա ինքն եւ ոչ կամե-
 ցան լսել նմա : Ապա տէ . Ես գամ ի Կարնայ քաղաք
 եւ եկայք զուք տա ես : Եւ կամ՝ ես գամ տա ձեզ եւ
 տամ ձեզ աւանութիւն ՀՌ սպի եւ խորհիմք ի մխտին
 եթէ զինչ արժան իցէ առնել : Սակայն եւ այնպէս ոչ
 կամեցան լսել նմա» (Սեր . , էջ 224—225) :

նակի գլուխ անցած՝ կ'աճապարէ Հայաստան: Դերձանի մէջ «ընդ առաջ եղեն նմա արք Իսմայէլացիք եւ մատուցին նմա թուզի իշխանէն իւրեանց, որ էր գրեալ այսպէս՝ թէ Հայք իմ են, անդ մի երթայք, ապա թէ երթաւ եւ գտաւ ի վերայ քոյ եւ ստնեմ գրեց որ անդրէն փախչիլ ոչ կարես: Իսկ արքայ Կոստանդին տակ. Աշխարհն իմ է, գու եթէ գտաւ ի վերայ իմ, Աստուած արդարութեան պատաւոր է: Եւ անախ պնայեալ եկին ի Կարնոյ քաղաք, յամի ՓԲ Կրկարդի թագաւորութեան իւրում եւ ի քսան ամի Իսմայէլացոց տէրութեան» (Սեր., էջ 22):

Կարնոյ մէջ Հայ իշխաններէն ամանք եւ Ներսէս Կաթողիկոսը Թէպարտս Ռչտունիին բնիւնդքը կը պատապարտեն ու «յայնժամ նորովեաց թագաւորն եւ ամենայն պարքն իւր պՌչտունեաց տէրն եւ լուծին զնա ի պատուոյ իշխանութենէն» (Սեր., էջ 226): Իսկ անիկա Այթամար կրկին մէջ կ'ամբաստայ ու իր համակիրներուն ու համամիտներուն — որոնց մէջ աչքի կը զարնէ իր փեսան Գրիգոր, որ որդին է Թէպարտս Վահեւունիին — հրահանդ կու տայ յարմար պատուած տեղ մը ամփոփուիլ եւ հաւաքուած զանձերու ոչապրութիւն գործնել: Ի հարկէ անոր հրամանները լրիւ կը կատարուին (անդ, էջ 22):

Կոստանդին ժամանակ Կարնոյնէլու բազարձակապէս անտրամադիր է: Կը ցանկաց տպրտամբը խոնարհեցնել ու յայթադանձ իր մայրաքաղաքը մուտք գործել եւ այցելու

դանէ, սանձել հազարացի անդուստ կորխներ, որ որէ, օր աներկիսդ կ'աւաւածանար եւ Կ. Պոլսոյ խել կը սպառնար: Սակայն ապա Ներսէս կաթողիկոսի անստիպ «Երթեալ ի Դուին նստաւ ի սան Կաթողիկոսին» ու կրօնական հարցերով կը դրացի — կը խորհի դատնանքի կողերով հայերը Բիւզանդիանի կողել, ու հետացնել Արարներէն:

Ապա իրեն ելած թախանձանքներու վրայ կայսրը կը գիջանի եւ Պոլիս կը վերադառնայ Հայաստանի վրայ իշխան կարգելով Մարիրանոս (անդ, էջ 232 եւ Աստղիկ, էջ 89):

Իսկ «Թէպարսս Ռչաւնեաց աէր դարանկալ եղև յԱղթամար կղզին ինքն եւ փեսայ իւր Համայրսոյ Մամիկոնէից աէր եւ խնդրեաց իւր դարս ի յԲամայէրացւոցն եւ եկն է. հապար սյր յապնականութիւն նմա եւ նոսոյց գնսա յԱղիովիտ եւ ի Բյնունիս եւ ինքն առ նստա ելեալ, կայր ի մէջ նոցա» (անդ, էջ 282. հմմտ. ու էջ 227): Յանուկան ուժին գէմ գիծադրուելու համար արարական իշխանութեան կը պիմէ: Հազիս թէ սպասումի ու կասումի պարտադրոյ աննպաստ պարագաները կ'անցնին՝ յանական ու հեղեմակը դօրքերու վրայ սոժոցօրէն յարձակում կ'ըլլայ (Տայք ու Տրապիզոն կը դրաւունին) եւ անանք կը սախաւին փախուստը գերադաս համարել (Աեր., էջ 233. էջ 150, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 327):

Ապա Թէպարտս Դամասկոս կը մեկնի ու կը ներկայանայ Բամպէլի Մաւխա իշխանին ծանրագին ընծաներով: Համակրութեան ու համամաութեան այս խօստն ցոյցերուն վախորէն «Եւ նմա իշխանն Բամպէլի հանդերձս սակեզնա եւ սակեթէրս (Թէպարտսի աւանն Ռչաունեայ) եւ վառ մի նորին տրինակաւ: Եւ իշխանութիւն եւ նմա զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱյստանս եւ զԱխենիս, մինչեւ ցԿապկոս եւ ցՊաճակն ճարայ եւ արձակեայ զնա սրառաւով» (Սեր., էջ 233: հմմտ. Յովհ., Կաթ., էջ 87—88²⁶): Սառսգիւ իշխանութիւն մը՝ այնպիսի սահմաններով, որոնց կարծեմ ինքը ակնկալու չէր եղած, սակայն արարական աստղատակութիւններու համար անհրաժեշտ էր:

Կոստանդին Կայսրը Հայաստանէն շատով Կ. Պոլիս կը գտնար (հմմտ. վերը), որովհետեւ կը նկատէր՝ որ Հաղարայիները ծրարբաժ էին զայն գրաւել: Եւ սառսգիւ

²⁶ Laurent Թէպարտսի պաշտօններն ու տիտղոսները կ'ամփոփէ՝ Général en chef et patrice, par l'empereur. Sébéos p. 101, 106, Jean (Յովհ. Կաթ.) p. 73; — reconnaît Varaztirots Bagratouni comme prince du pays. Sébéos, p. 107; — destitué Chévond p. 11; — pass aux Arabes; établi par Moaviah chef sur l'Arménie, la Géorgie, l'Albanie, la Siounie et le pays jusqu'à Derbend. Sébéos p. 139; — prince des Arméniens Asogikh, p. 63; — Vers 653, Chazarian p. 32 (L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 334): Օրմանեան տնի՝ Թէպարտս Ռչաունի՝ զօրավար եւ պատրիկ՝ 641—646, զօրավար՝ 646—653, սատրկան՝ 654—658, որեւմն զինքը մեղած կը զնէ 658ին (Ազգապատում, Գ., Երեսնագլխ 1927, յաւելում էջ ճՂԳ—ճՂԷ):

Իսմայէլեան բանակը կը փարձէլ զոյն նստա-
 ճել ու բիւզանդական պետութեան մայթերը
 խորտակել եւ կործանել: Սակայն անյաջո-
 զութեանը կը մասնաւոր եւ զգալի փոփոխութեամբ
 ետ պատնայու կը ստիպուի: Բարեբաւութեան
 պատերազմոյ զոյգ պետութիւններու համա-
 կիր հոյ նախարարներէն համադատոյ եւ Մու-
 շեյ Մամիկոնեանները բնաւ կը դանեն ու
 խոհականութեամբ կը ջանան հայաստան ու
 այլուր տարածականներն եւ իրենց բանակնե-
 րու մէջ արիւնհեղութիւնն արդիւիյ. «Եւ ան-
 ցուցին խաղաղութեամբ դաւուրս ձմեռայնայն
 եւ զշինականն տարեցուցանեն» (Սեր.,
 էջ 237—238): Սակայն սոյնաներ անպակաս
 կ'ըլլան: Մինչ այս՝ Թէպարտ Ռչատունի կը
 հիւանդանայ ու կը ստիպուի Այթամար կղզին
 մեկուսանալով ժամանակ մը որոշ ապկ-
 ցութիւն ներգործելէ աւիամայ հրաժարիլ՝

27 Թէպարտ հայաստանի անկախութեան կամ
 տելի տգտա կոտորարութեան իր ձգտումներուն հաս-
 նելու համար է որ կանխադէտ ետամեայ զաշինք կը
 կռի հաղարացիներու հետ յոստալով այդ ժամանակա-
 միջոցը պատարժել իր նպատակին ժամանումին,
 սակայն քաղաքական պարագաները ձեռնառ չեն ըլ-
 լար, որով Թէպարտ Ռչատունեայ աչրն եւ ամենայն
 իշխանքն աշխարհին հայոց միաբանեալ հնազանդեցան
 ի ծառայութիւն (Սեր., էջ 222 եւ 223): — Պէտք է
 տեսլիր ըլլալ որ Սերէտ, ինչպէս եւ Թէպարտի
 ժամանակակից եկեղեցականներէն ու իշխանականնե-
 րէն սմանք անոր (Թէպարտի) պաշտօնարակից ու
 գործակից չէին, իսկ ուրիշներ ալ յետապային իրենց
 միաբար կը փոխեն՝ կա՛մ Բիւզանդիանէն փոխնալով եւ
 կա՛մ ուրիշ հայեցակէտեր հետապնդելով, մասնա-
 խորտակս անանք զժողո՛հ էին, զի «Փութանակի եր-
 փեւեկս» սոնեցած էր Իսմայէլացիներու հետ (Սեր.,
 էջ 224 եւ 226):

«Քանցի Ռչտունեայ տէրն անկաւ յախտս հիւանդութեան եւ չսպաւ անկաւ յԱյթամար կղզի: Եւ ոչ զոյր նմա կարազաթիւն երանել տրտաքս կամ խորհել ինչ եւ բաժանեցին զերկիրն ըստ թաւոյ իւրաքանչիւր հեծերոյ եւ կարգեցին հարկապահանջս սակւոյ եւ արծաթոյ: Եւ աստ էր տեսանել զազէստ տարակուսի . . . ոչ զոյր մարդկան տեղի վախտաի եւ թաղստեան եւ ոչ ինայել ի ներքուստ . . .» (Սերէսո, էջ 238—239):

Թէպոյրսս այս ամէն բանէն զժպս՝ «Խնդրեայ իւր զօրս յիամայէլացւոյ, զի հարցէ զՀայն եւ հարածական տրտայէ եւ զՎիրս ստտակեայէ ի սուր սուսերի» (անդ, էջ 238—239):

Հակառակ նախորդ քիչ մը ձախորդ ձեւնորկին Հադարացիներու բանակը օրէ օր աւելի կը զօրանայ եւ զրաւած հոգերուն վրայ կը հաստատուի: Մանաւանդ թէ կրնայ անոնց զեռ նոր երկրամասեր կցել: Մուշեղ Մամիկոնեան, երբեմն հեղենասէր ու բիւզանդական քաղաքականութեան հետամուտ, իամայէլացիներու կողմը կը հակի: Իսկ ինքը — Թէպոյրսս — աւելի ուղիղ կը գտնէ իր քայլերը նոր եւ պարտաւորիչ պարապաներուն — փարձն ալ կը ցուցնէր թէ հեղեղանման հոսանքին գէժ կարեւի չէր գիմարել (Սեր., էջ 241—242):

Հ. Աճառեան կը գրէ՝ «Արարական պետութեան ստաջին շրջանի բնադրութեան եւ յատկապէս Թէպոյրսս Ռչտունեա քաղաքա-

կան գործունէութեան մասին մի գեղեցիկ մենագրութիւն ունի Բ. Առաքելեան Արմֆանի Գիտական Ժողովածուի մէջ, Երեւան 1941, էջ 65—106, ուր նա ցոյց է տալիս, Թէոդորոս Ռչտունու իբրեւ Շրջ. պարի կէսերի ամենատաղանդաւոր եւ փայլուն քաղաքական ու ռազմական գործիչ, որ գէշ գցելով բիւզանդական եւ թէ տրարական կողմորոշումը՝ յանուն Հայ Ժողովուրդին անկախութեան նախաձեռնող հանդիսացաւ նրա պատմական բախտի պաշտպանութեան եւ միջոցաւ ընդ իրար պայմաններում պայքարի գլուխ կանգնելով պաշտպանեց նրա շահերը :

Նա կարողացաւ ապրտել Հայաստանը Բիւզանդիայի նուաճողական ճանկերից եւ նրա անուանական իշխանութեան տակ իրական տէրն ու կռիւնարիչը դարձաւ երկրին : Եւ երբ անկախութեան յոյսերը տնյաջող անցան, չարիքներու փառապոյնը ընտրելով՝ կնքեց Հայաստանի համար ձեռնառու հաշտութեան պայմանագիր Արարների հետ» (Հայոց անձնանունների Բառարան, Բ., էջ 298—299) :

Թէոդորոս Ռչտունիի Հապարակներու կողմը հակումը Լէօ կ'որակէ «Շատ նշանաւոր քաղաքապետական մի գործ» եւ «պետական լայն ըմբռնողութեան մի գործ» (Պատմութիւն Հայոց, Բ., էջ 323, հմմտ. եւ վերը) :

Գուցէ կարելի է խորհիլ՝ թէ Թէոգորոս Արարացիներու հետ գեա աւելի լաւ ու սերտ յարարերութիւններ մշակելու եւ նպաստաւոր պայմանադրութիւններ կնքելու — կից տրիշ հեռագիտումներու — համար, «Համագլխաւքն խրովք գնաց ընդ նոսա (Արարացիներու հետ) եւ տարեալ իջուցին գնա յԱսսրեստան» (Սեր., էջ 243—244) : «Իջուցին» բառին վրայ ծանրանալով թերեւս հասանաւորն ըլլաց մտածել՝ որ Արարները անոր վրայ մեծ փաստաթիւն չունէին եւ կամ տնոր կարողութենէն կը փախնային աւեր իրենց գնաց՝ գինքը բանի Ասսրեստան տարին աւնա անդրանիկ գժբախա գոհն եղաւ տարարական անդթաթեան (Laurent, անդ, էջ 90—91 եւ էջ 201—202) :

Ղեւնդ Երէցի համեմատ Թէոգորոս իր գերդաստանին բնաջնջումի վախէն՝ լուսնական քաղաքականութեան նարէն հետեւած ըլլաց կամ Յոյներու հետ իր Վարդ սրղւոյն հետ Արարներու գէմ պայքարած, «Գրէր եւսա Թէոգորոս Ռչատունի (թաղաւորն Կաստանդին), որ լաւաջն իշխան էր, տաէ, ել ընդ մեզ ի պատերազմ գորօք, որ ընդ ձեռամբ քս է : Եւ ոչ կամեցաւ նա երանել : Գրէ գարձեալ երկրորդ անգամ, եթէ ոչ ելցեա ընդ մեզ ի վերայ հինխ՝ ի գատնալն մերում պարէն ջնջեցաւք գտունդ քս լաղղատահմէ մերմէ : Որոյ երկուցեալ ի սպասնալեացն հանդերձէր գորդին իւր զՎարդ երթալ ընդ իշխանին Սմբատայ եւ տայր հրա-

ման նենդաթխն տանել սիրելեացն եւ միտ-
րանել ընդ թշնամեացն» (Պատմ․, էջ 13—14․
Հմմտ․ աւելի մանրամասնութեամբ վարր) :

Սակայն այս՝ ազամայ ընդառաջում է
եւ կեղծիք (ու նենդամաութխն) : Լէօ Թէո-
դորոսի բնաւորութեան եւ Սերէոսի աւան-
դածներու հակասակ կը պահէ այս բանը
(Պատմ․ Հայոց, Բ․, էջ 328) : Հակասակ ա-
նոր սը կայսրը՝ Թէոդորոսի որդին պատրիկ
կ'անուանէ (Հմմտ․ վարր) նա չի պատրուիր
եւ մահուան տուն կը յաջողի զինքն իր սնա-
րին մօտ տնենալ ու անոր կը պատուիրէ՝
«Դիր քեզ ուխտ ընդ արքայն Պարսից (Արա-
րայւոյ) քանդի զրացիք են նոքա քեզ եւ
զհարկս, սր ի տանա Հոսամոյ է ապի, տա ր
ի տունն Պարսից եւ նոցոյ հնազանդեաց եւ
չինեացի աշխարհն Հայոց եւ յարժամ զայս
ասաց՝ ելաւ հալի նորա եւ մեռաւ» (Շու-
սրոհ Բաղրատունի, Պատմութիւն, Էջմիտ-
մին 1921, էջ 30) :

Բխւղանդական արքունիքի կրօնական ու
եկեղեցական հարցերու միջամտելու տրամ-
ապագծ՝ սովորութիւնը Թէոդորոսի վրայ շատ
ազդած է :

Ահա՝ Վարդապետացի մարդպանութեան
չրժանին «Առաջնորդութեամբ Թէոդորոսի
Ռչաունեաց տեառն» Կոմիտաս Կաթողիկոսի
յաջորդ կ'ընտրուի հայրապետական աթոռի
համար՝ Քրիստոսիար, սր սակայն հասարա-
կութիւնը զսհ ձգել չի կրնար (Սեր․, էջ
156—157) : Ուստի եւ անոր պաշտօնավա-

բաթիւներ կարճատեւ կ'ըլլայ. «Ընկեցին զնա ի կարգէն եւ հալածեցին զնա անարդանօք: Եւ անցէն փութանակի նստուցին կաթողիկոս զեղր ի Նիզ. գաւառէ» (Սեր., էջ 157): Այդա՝ «Թէպոյրսս Ռչատունեաց տէր եւ այլ նախարարք Հայոց հանդերձեցին կացուցանել յաթոս հայրապետութեան փախանակ եղրի զներսէս Եպիսկոպոս Տայոց» (Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 83) եւ սա՝ երախտապարտ Թէպոյրսի, Բիւզանդիանի ինքնակալէն անոր համար «գորավարութիւն» կը խնդրէ (անց, էջ 84—85): Կաթողիկոս ու գորավար կը համախմբուին Դուին քաղաքին մէջ Կոստանդին կայսեր միաբանութեան հրաւիրույրին պատասխանելու (Սեր., էջ 193—194): Քաղաքական հարցերու մէջ եւս համամիտ են ու համաշունչ: Սակայն յետագային սոյն քաղաքական ու մանաւանդ կրօնական հարցերը կաթողիկոս ու գորավար իրարմէ կը պաղեցնեն²⁸ եւ Թէպոյրսս Յովհաննէս Մանգլիկերացին կաթողիկոսական տեղապահ նշանակել կու տայ (Սեր., էջ 232 եւ Վարդան, Պատմ., Վենետիկ 1862, էջ 6):

Նմանապէս կը հաղորդուի՝ թէ Թէպոյր-

²⁸ Laurentի համաձայն Հայերու Արարներու յաւաքի պատճառներէն մէկ կարեւորն ալ Բիւզանդացիներու կրօնական խնդիրներու վէճն էր եւ Թէպոյրսս միաթեան հարցին մէջ ունեցած է իր ուղղութիւնը (L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, էջ 200 եւ Սերէսս, էջ 198): — Դուինի ժողովի մասին հմմտ. նաեւ «Առեւիք» 1949, ժբ. տարի, էջ 320—322:

րոտ Ռչտուենին Յոհան Մայրադամեցին մին-
չեւ Կովկաս տքսորած ըլլայ (անդ., էջ 85) :

Թէոդորոս որքան ալ պատերազմներու
եւ նախապէս անոնց պատրաստութիւններու
կը յատկացնէ իր ժամանակը, սակայն հե-
տամուտ կ'ըլլայ նաեւ իր երկրին զարգացու-
մին ու բարգաւաճումին. «Թէոդորոս Ռչտու-
ենաց աէր, որ շինեաց զԱղթամար կղզին»
ու հոն բերդ կը կանգնէ ու վանք կը բար-
ձրացնէ (Ասողիկ, էջ 120. Վարդան, Պատմ.,
էջ 69. Սեր., էջ 167) :

Նա կը կազմէ ընտանեկան հաճելի մթնո-
լորտ : Ծանօթ է՝ թէ կ'ունենայ երկու աղ-
ջիկ : Անոնցմէ մին՝ կ'ամուսնանայ Համո-
ղասոյ Մամիկանեանի հետ եւ կը բախտաւո-
րուի զաւակներով եւ միւսը՝ Գրիգոր Վա-
հեւունիի հետ (Սեր., էջ 227, 232, 246) :
Թէոդորոսի որդին Վարդ Պատրիկ²⁹ կը ժա-
ռանդէ հօրն իշխանութիւնը եւ ստացաւ օժ-
ները :

Թէոդորոս Ռչտուենի Ասորեստան կ'իջնայ
կամ ճշգրտօքն Հապարացիները զինքը հոն
կ'իջեցնեն — զուցէ շնորհալուրկ կամ գերի
Grousset A., Histoire de l'Arménie, էջ 296—
304. Արմֆանի զխտական Ժողովածու Երե-
ւան 1941, Բ., Առաքելեանի յօդուածը,
էջ 81) : Եւ անկէ յետոյ այլ եւս իր հայրե-

²⁹ Զինքը Ք. Պատկանեան վերջին Ռչտուենին կը
համարի (Ղեւոնդ, Պատմ., էջ 177 ծն.), մինչ Շա-
պուհ Բագրատունին՝ անոր Մուշեղ որդին կը զնէ
(հմմտ. վարը) :

նիքը տեսնելու բախտը չունենար : (Դամասկոսի) մէջ ժամանակ մը կենայէ՛ վերջ՝ «Անդմեռաւ Թէոդորոս Ռչտունեայ աէրն» (Աեր . , էջ 243) եւ այն՝ կը խորհիմ թէ բնական մահով , եւ թանաւորում կամ արխանհելութիւն տեղի չէ տնեցած :

Աերէսու կ'աւանդէ թէ «Ռչտունեայ աէրն տնկաւ յախտաւ Տիւանդութեան եւ չոյտա տնկաւ յԱղթամար կղզին եւ ոչ զոյր նմա կարողութիւն երանել արտաքս եւ խորհել ինչ» (էջ 238) : Կրնայ ըլլալ որ այս Տիւանդութիւնը , որուն ինչ ըլլալը Պատմադիրը լռած է եւ որ՝ ինչպէս կը թափ ծանր ախտ եղած է , կը կրկնուի — եւ կամ արիչ Տիւանդութիւն մը արդէն տկարացած զօրաւորին վրայ կա զայ — եւ նա օտար տապերս տակ իր հոգին կը յանձնէ Բարձրեային : Սակայն բարերաւորէն «Բերաւ (մարմինը) ի գոտա իւր եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց» (Աեր . , էջ 243, Յովհ . Կաթ . , էջ 87—88) : Եւ այս սրբապան ալ՝ կրնայ բնական մահուն ապացոյց ծառայել :

Թէոդորոսի մահուն թառականը ստաց (յայտնի) չէ : Չամչեան գայն կը գնէ 654ին (Պատմ . Հայոց , Բ . , էջ 355) : Եղեան եւս նոյնը կը համարի յենիով Աերէսու եւ Աստղիկի խոսքերս կամ հաղորդադրութիւններու վրայ՝ թէ 648—649ին Տայք փախտաւ կան ու ապա ինոց Ներսէս Կաթողիկոսը 654ին — յետ վեցամեայ սրանդ խոտութեան — Թէոդորոսի մահէն վերջ կը գտանայ իր պաշ-

աօնալսյրը (Սեր., էջ 244. Ասողիկ, էջ 122, հմմտ. Ղևոնդի Պատմութեան Ս. Պետերբուրգեան հրատարակութիւնը — 1887 — Ծանոթագրութիւնը, էջ 177—178): Թէեւ այսուր կը թուի թէ Եզեան 656 տարին կ'ընդունի (անդ. Յատաջարան էջ 42): Սոյն թուականը հարցականով կը նշանակէ Հ. Հ. Համբարեան (հմմտ. Յուշարձան, էջ 246): Ղազարեան 656ի համամիտ է (Armenien unter der arabischen Herrschaft... Marburg 1903, էջ 32): Լէօ Թէոդորոսի վախճանումը հաւանական կը կարծէ 659ին (Պատմ. Հայսց, Բ., էջ 328): Իսկ Ղևոնդ Պատմադրի համեմատ Ռչտաւնի զօրավարը — Մուսախայի իշխանութեան զլուխ անցնելէ ետքը (661) յայն ինքնակալէն հրաւէր կը ստանայ Հապարացիներու գէմ սպորելու, սւտաի եւ 661ին գեռ կ'ապրէր (Պատմ., էջ 13), սր ստիպյն պատմական անցուցարձութիւններու չի համաձայնիր եւ հարկ է չեղանել սր անկէ յտուջ մեռած է: Պատմական գէպքերը նկատի աւնենալով՝ 658 կամ 659 տարիները ընդունելի կը համարիմ քանի մը գրողներու հետ³⁰ (Աւետիք, 1950, էջ 14. Թերզեան Մ. վարդապետի յօդուածը. Արմֆանի Գիտական Ժողովածու, Երեւան 1941, էջ 81, Բ.

³⁰ Հմմտ. Թէոդորոսի մահւոյն թուականին համար դեռ՝ Hübschmann H, Zur Giesc. iente Armeniens und der ersten Kriege der Araber... Leipzig 1875, էջ 42 եւ Grousset R, Histoire de l'Arménie, Paris 1947, էջ 304): Օրմանեան Մ. արքեպ. Աղղապատում, Գ. էջ 277—278, հմմտ. վերը):

Առաքելականի գրութիւնը, Հայաստանը արաբական ախրապետութեան առաջին շրջանում եւ Հայերի ստոյգարն անկախութեան համար) :

Թէպէտ որսի մահուան, արարական արշաւանքներու եւ պատմական սուրիշ անցքերու ժամանակները կամ տարեթիւերը կը մնան տարակուսական եւ կամ քննութեան կարօտ (ընտանի է որոշ բացատրութեամբ) : Մենք մեր կողմանէ գրեթէ սրեւէ գլխի յաւելում կամ կարեւոր սրբադրութիւն եւ ճշգում չկրցանք ընել, վստահ չենք հաշտեցանք ստաւերայոյն սպրիւր մը կամ նորոգայտ գրութիւն մը, քան որ վերայիշեալ բանասէրներն ու պատմադիրներն ունեցած են : Իսկ ծանօթ պատմադրութիւններու մասին կարելի է այն վճիռը տալ, զոր Հ. Ակինեան Ղեւոնդ Երէց Պատմադրին համար արտայայտած է՝ «Որչափ ալ ժամանակադրական կողմնացոյցը իրեն առաջնորդ ունի Ղեւոնդ, բայց նա չէ կապուած տարիներու, ինչպէս տարեգիր մը, այլ կը պատմէ երբեմն գէպքերը իրենց սկզբնաւորութեան եւ վերջաւորութեան մէջ, թէպէտ տարիներու շարք մը պահանջէն առնալ, ժամանակադրական օժտումները սակայն չեն խանդարեր իր սուրիշ ընթացքը, որուն սւշայիւր է միշտ ³¹» (Մատենադրական

³¹ Համանման արտայայտութիւն բրած է Հ. Ակինեան նաեւ Սերէոսի մասին՝ «Առաջնորդուած պատմադրութեան կրկին ջահերու լուսով — ճիշդ աշխարհադրութեամբ ու հարկաւոր ժամանակադրութեամբ — իւր տարեդրութիւնը ընծայած է մեկին. ի հարկէ այս ճշգումներ չի կրնար փնտռուիլ ամենաւերջ եւ

հետապոստոլթիւններ, Գ., Վիեննա 1930, էջ 118) :

Արդի բանասէրներու եւ պատմագիրնե-
րու անդրադասնալով՝ չէ կարելի առանց
գնահատանքի թողալ տարուած ջանքը . սա-
կայն առլու չէ այնքան մեծ արժէք, երբ տա-
րեթիւ ու ամսաթիւ եւ օրաթիւ կու գան կը
համաձայնին, զի տարեթեւին մէջ սխալուի
կրնայ եւ միւսներու մէջ սխալիլ — թէեւ
աւելի նուազ չափով — եւ երբեմն այդ յար-
մարումները կրնան պատահական ըլլալ, ինչ-
պէս Մանանդեան կ'ընդունի (հմտ. վերը) :
Մանաւանդ համակարծիք ըլլալու է վեր-
ջինիս՝ թէ աղաւաղումներ քանքառ չեն
գրչագիր մատեններու մէջ : Հայ պատմա-
գրութիւններու եւ ուրիշ երկերու քննական
հրատարակութիւնները շատ մութ անկիւն-
ներ պիտի կարենան լուսաւարել, ինչպէս եւ
արձանագրութիւններ, հին գրութիւններու
երեւումներ ու հրատարակութիւններ եւ նոր
ուսումնասիրութիւններ : Ապստին կրնայ
անցեալը պայծառացնել :

Սակայն թոյլ կու տամ ինծի հոս նկատի
առնել երկու մասենադիւր-պատմագիրներ

ու ալ այն յաղեցուցիչ ժամանակագրութիւնը, զոր
գործածեցին հասմէական տարեգիրները» (Մատենա-
դրական հետապոստոլթիւններ, Բ., Վիեննա 1924,
էջ 50) : Նոյն բանասէր Հայրը կանխաւ Շապուհ Բաղ-
րատունիի մասին գրած է՝ «Հակաժամանակագրական
գէպքերու խառնակոյտ մը, որուն մէջէն ելլելը ան-
կարելի է» (Մատենադրական հետապոստոլթիւններ,
Ա., Վիեննա 1922, էջ 209, ուր եւ գրքին արժէքին
մասին՝ էջ 207—209) :

իրենք իրենց մէջ: Զոյգ մատենադիրներն են՝
Ղեւոնդ և Սերէս:

Ղեւոնդ Երէցի մօտ՝ Պատմութեան Առաջին Գլուխէն մինչեւ Երրորդ Գլուխին վերջը՝ եղած պատմական անցքերու համար կը հանդիպինք հետեւեալ թուականներու կամ Ժամանակի նշանակումներու:

Գլ. Ա. «Նախ եւ առաջին որք եւ Ամիրալ Մուսխիք անսւանեցան, զի զի. տմ կաւ լեալ զիշխանութիւն Մահմետ մեռանի: Յետ այնորիկ փոխանորդէ զիշխանութիւնն Արուսեաք, եւ Ամր, եւ Օթման տմս ԼԸ, ի մեռաւսաներրորդ տմի Հերակղի տոտումատալաշա թագաւորին Հսամոց, որ մինչդեռ կենդանի էր... ոչ կարացին սփակել զառապատակ իւրեանց ի վերայ Հրէաստանի... եւ նորա տիրեալ ունէր զիշխանութիւն Հրէաստանի եւ Ասորեստանի մինչեւ ի վախճան կենաց իւրաց» (էջ 3):

Արդ Մահմետ կամ Մահմէտ 20 տարի իշխելէ յետոյ կը մեռնի, իսկ Հերակղ 31 տարի թագաւորելէ վերջ կը վախճանի (հմմտ. Վարդան, էջ 68. Ասողիկ, էջ 142. Սերէս, էջ 174 եւն եւն): Մահմէտին կը յաջորդեն՝ Արուսեաք, Ամր, որ է՝ Օմար եւ Օթման (Վարդան այս անուններու եւ զէմքերու յաջորդութեան կարգը հակառակ կը շրջէ, Պատմ., էջ 68) եւ ասոնց Ղեւոնդի հետ հոյ պատմադիրներէն տմանք 38 տարուց կառավարական շրջան կու տան կամ կ'աւանդեն (հմմտ. վերը եւ Կիր., էջ 34, նաեւ՝

Հմմտ. Ղեւոնդի Պետերբուրգեան հրատարակութիւնը, 1887, էջ 172, ուր՝ Պատկանեանի գիտադասութիւնները, զտրտեալ նոյնին սուսերէն թարգմանութեան մէջ ըրած է, եւ զոր կարելի չեղաւ ունենալ), մինչ Թուման Արծրունի (Պատմ., էջ 104) կու տայ Մահմէտի՝ 20, Արա-Բեգրի՝ 2, Օմարի՝ 20, Իսկ Համդէ՝ Արա-Բեգրի՝ 2 տարի եւ երեք տմիս, Օմարի՝ 10 տարի եւ 6 տմիս, Օթմանի՝ 11 տարի եւ 11 տմիս ու Ալիի՝ 4 տարի եւ 9 տմիս (Հմմտ. Աստղիկ, էջ 366, ծն. 94, տանուած Դիւյրբիէն) :

Իրականին Մահմէտի յաջորդները 38 տարի չեն իշխած, այլ շատ նուազ : Հ. Չամչեանի համաձայն (Հմմտ. վարը) 24 տարի — 632—656 —, Իսկ Էթէ Ալիի իշխանութիւնն ալ ներհիստենք՝ 29 տարի : Համդէ Լուսնմանապէս նոյնքան ունի (Հմմտ. վերը) : Իսկ Encyclopédie de l'Islam մէկ տարի նուազ ունի (Հմմտ. վարը՝ ծանօթ.) :

Ուստի ի՞նչպէս յաճել այս հարցը : Կա՛մ պէտք է Մահմէտի իշխանութեան տարիներէն անոնց վրայ յաւելաւ (14 տարի, Հմմտ. Ղեւոնդ, էջ 172) եւ կա՛մ մտա մը անոր իշխանութենէն ու տմբազ չըջանը Ալիի կառավարութեան, այն Ալիի, զոր ոչ Սերէսս եւ ոչ Ղեւոնդ կը յիշեն, այլ Մուսաիան, որ 661ին զահին վերջնականապէս կը տիրանայ (Հմմտ. Ղեւոնդ, էջ 12) :

Պէտք է նաեւ մտապիւր ըլլալ, որ մեր պատմադիրները արտրտկան իշխանութեան

դպրութիւնը — ինչպէս որ է — չիճրէթէն
յտառջ գիտեն (622 Յտ իտէն յտառջ) . Այս-
պէս՝ Մ . Կապանկատաւացին՝ Հոյսոյ 65
(Էջ 233) , Վարդան՝ 65 կամ 67 (Էջ 64) , Կի-
րակոս՝ 67 (Էջ 32) , Աստղիկ՝ 86 թուին (Էջ
38) . Եւն Եւն (Տմմա . եւ Ղեւոնդ , Էջ 172 ,
ծն .) :

Նուեւ ներքի չէ ԼԸ թուականը սրբա-
դրէլ՝ ԻԸ , սրով հարցը դրեթէ շատ գիւրտ
կրնար բաժուիլ , վասն զի Ղեւոնդ իր տաւած
թուին վրայ հաստատուն կը կենայ եւ զայն
կ'ուզէ լեցնել կամ արդարացնել :

Հերակցի թուաւարութեան 11րդ տարին
է՝ 621 , դուցէ եւ 622 , զի 610 Հսկա . 5ին
դասը կը բարձրանայ , սրով կ'ունենանք 659
կամ 660 ($621 + 38 = 659$ կամ $622 + 38 =$
 660) :

Ղեւոնդ կը հաստատէ «Եւ իբրեւ թուա-
ւարեայ սրցի նորա փոխանակ Հերակցի հօր
խրայ , յայնմ հեռէ դարթայց Տէր պհոյի ա-
րանցն չարայ» (Էջ 4) : Մինչպէս Հաղարտ-
ցիները Հերակցի օրով իրենց իշխանութեան
ներքեւ կ'անունն բուական երկիրներ (Տմմա .
Ղեւոնդ , Էջ 173 , ծն .) : Գուցէ այն իմաստով
ճիշդ է՝ որ անոր յաջորդներու ժամանակ է՝
որ Հոյսատուն եւ ուրիշ հոգեր արարական
նմուշակներու սմբակներու տակ կ'իլնան :

Ղեւոնդ կը շարունակէ՝ «Իսկ ի դալ
միսայ տմին խրախտայ սկսան բնդլէմ ար-
քային Պարսից . . . Եկեալ հասանէին ի վերայ
արքային Պարսից , սրում անունն էր Յաղ-

կերտ, որ էր թսան Սասարովս : Եւ մեծ մասն
 զօրուն հասեալ տապաւանիկին յաշխարհս
 Հայոց ընդ կողմն Պարսից» (Էջ 6) :

Հերակղ կը մեանի 641ին եւ 642ին պարս-
 կական թագաւորութիւնը կը յանձնաւ Յազ-
 կերտի ու Հազարացիները անոր զէմ կ'ելլեն
 ու Հայաստան կ'տապաւանեն (հմմտ. վերը) :

Ղևանդ կը հաստատէ թէ «Եւ եղև այս
 ի քսան եւ երկրորդ տմին Աբու-Յազրայ եւ
 Օթմանայ եւ Ամրի, իշխանացն Իսմայելի :
 Եւ զազարեցին յերանայ ի վերայ աշխար-
 հիս Հայոց տմս Գ : Ապա ի քսան եւ վեց-
 երորդ տմի նացին իշխանութեան զարձեալ
 յարձակին ի վերայ աշխարհիս Հայոց զօրս
 ծանու» (Էջ 8) : Այս՝ — պոխնքն Հայաստան
 ներխուժումը — տեղի չկ'ունենալ վերայի-
 չեալներու 22րդ տարին : Արդ՝ 621ի վրայ
 գումարելով 22 կ'ունենանք՝ 643 (հմմտ.
 Մարգարայքի կոխը) : Ապա երեք տարի
 զազար կայ եւ մէկ տարի ալ զույճ պաւե-
 րապմի ընթացք (կամ 622էն հաշուած),
 26րդ տարին նորէն յարձակում կը զործեն :
 Ուստի եւ գումարելով 643ի վրայ 4 կ'ունե-
 նանք 647, կամ 621ի վրայ՝ եթէ յաւելանք
 26՝ նորէն կ'ունենանք 647 :

Ղևանդ կը գրէ «Յերկրորդ տմի Կոս-
 տանդնու կայսեր Հաստմայ, որ էր թսան Հե-
 րակղի, ապա եղև սա իշխանն Թէպորոս,
 եթէ հէն զարթուցեալ զայ ի վերայ աշխար-
 հիս» (Էջ 9), ապա կը պատմուի Գոսին քա-
 ղաքի տուումն, որ Մ. Կաղանկատուացիին

Համաձայն՝ 647ին (էջ 255), Ասողիկի Համեմատ՝ հայկական ՂԵ . թուին (այս է 646ին, տնդ, էջ 98), բայց նա այլուր կը գնէ՝ Կոստանդինի՝ Գ . տարին, որ է 644ին (էջ 120) : Այսպէս՝ ՂԵւնդ, եթէ Հաղարացի իշխողներու իր վերադրած կտոմ տուած տարիներուն ուշադիր ըլլանք, Դուին քաղաքին գրաւումը կը գնէ 647ին, մինչ եթէ Կոստանդին կայսեր թագակալութեան Բ . տարին նկատի առնենք՝ այն տուն 642/43ին (եթէ Երկրորդ տմինը սրբադրելի չէ) :

ՂԵւնդ իր պատմութիւնը յաւաք կը տանի՝ «Իսկ Հաղարացիքն տեսալ տանէին զնոսա յերկիրն Ասորւոց եւ զաղաքեցին յերաներոյ ի վերայ աշխարհիս Հայոց տմս Ժ . . . Ապա յետ այնորիկ յերեսուն եւ վեց տմի իշխանութեան նոցա զօր ժողովեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որոց էին զլիաւորք Օթման եւ Օդրայ . . . : Եւ զաղաքեցին յետ այնորիկ տմս Բ . : Եւ զայս չարիս կատարեալ իշխանացն Իսմայելի Արուստայ, Օթմանայ եւ Ամրի յաւուրս իւրեանց վախճանեցան» (տնդ, էջ 10—11) :

Դուինի տուումէն յետոյ 647—657 տառ տարի զաղար կայ եւ երեսուն եւ վեցերորդ տարին պատերազմ կը սկսի $621 + 36 = 657$ եւ այժմ ՂԵւնդի Համաձայն տեղի կ'ունենայ Արծաթի կռիւը, ապա երկու տարի դադար, $657 + 2 = 659$, եթէ տարի մըն ալ պատերազմի ընթացք տանք՝ կ'ունենանք 660 (կտմ՝ եթէ 622էն հաշուենք) :

Ահա Ղեւոնդի ժամանակադրութիւնը, որուն համեմատ պատմական անցքերը, լսկ ժամանակը նկատի ունենալով, որքա՛ն փոփոխութեան կ'ենթարկուին:

Հապաք եմ սա կարեւոր կէտին ուշադիր ընել՝ որ Ղեւոնդ Թէպորոս Ռչաու-նիին արարական քաղաքականութեան հետամտութիւնը չէ չեղած ու զոհացած է ըսելով՝ «Րնկենայր (Կոստանդին) եւ զիշխանն Թէպորոս յիշխանութենէն փախն նենդութեանն, զոր արար առ զօրավարին Պաուկոսայ» (էջ 12. հմմտ. եւ Վարդան, էջ 68): 'Դարձեալ՝ Թէ Ք. Պատկանեան Արծաթի կամ Արծաթիի գէպքը Համապատու Մամիկոնեանին կը վերադրէ (Ղեւոնդ, էջ 176—177):

Անցնինք այժմ Արեւսի ժամանակագրութեան:

Նա կը գրէ՝ «Կատարեայ Երակլի զկեանս իւր բարեօք ծերութեամբ եւ էին աւուրք իւրոյ թաղաւորութեան ամք և» (էջ 174): — Հերակղ կը մեռնի 641ին: Անոր մահէն վերջ կը սկսին արարական աստղատակութիւնները (էջ 175):

Ուստի կը գրէ՝ «Եւ եղև յառաջնում ամի Կոստանդեայ թաղաւորին Յունայ եւ յամի տառներորդի Յազկերտի արքային Պարսից գումարեցան զօրքն Պարսից ընդ Իսմայէլի» (էջ 181): — Կոստանդինի աստղին տարին է՝ 641, զույգէ կարելի է՝ 642 զնել, իսկ Յազկերտի (թաղաւորութեան) Ժ. տարին է 642 (նա զահ կը բարձրանայ 632ին):

Սերէոս կը յաւելլու «Նւ եղեւ յերկրորդումն ամի Կոստանդինի թոռին Երանեւայն Երակլի խորհէր Վաղենդին... համբաւնայ զինքն ի պատիւ թաղաւորութեանն» (էջ 183) : — Կոստանդինի թաղաւորութեան Բ. տարին է՝ 642 կամ 643 :

Սերէոս կը շարունակէ՝ «Նւ անդէն կարդեաց (Կոստանդին) ի կարպն առաջին (հայ նախորարներէն մի քանին) յամին հինդերարդի թաղաւորութեան իւրոյ» (էջ 185, սրմէ յետոյ թէպէտ Բիշտանիի կայանաւորումը) : — Կոստանդինի թաղաւորութեան Ե. տարին է 646 (կամ 647) : Սերէոս կը պատմէ՝ «Նւ եղեւ ի դալ միւսում ամի եկն զաւրն Իսմայէլի յԱսարատատեան» (էջ 188) : — Հեռեւորոր Զ. տարին, սր է 647 (կամ 648) :

Սերէոս կը հաղարդէ՝ «Նւ եղեւ յամին Երկրորդի Կոստանդինի յամսեանն Հոսի» Արծափի կսիւը (էջ 190) : — Զէ կարելի Բ. տարի զնեյ, զի շարունակութիւն է և բաւական շատ զկալքերու իրարայաջորդութիւն կայ, աւտի և այլ՝ պէտք է Մանանդեանի հետ սրբապրեյ Բ. կամ Թ. ամին, այս է՝ 649 կամ 650 (աւելի ճիշդը, համա. վերը) :

Սերէոս կ'աւանդէ՝ «Նւ եղեւ ի քսաներորդ. ամի Յովկերաի արքայի Պարսից ի մետառաներորդ. ամի Կոստաի կայսեր... յամի ԺԹ. Երրորդի Իսմայէլացւոյ տէրութեան» . վերջին պատերազմը, որուն մէջ Յովկերա կը փախչի և կը սորոննուի Ի. ամ

Թաղաւորելէ յետոյ (Էջ 222—223) : — Յաղկերտի 20րդ տարին է 652, Կոստատ-Կոստանդինի Թաղաւորութեան ԺԱ. տարին է 652 : Իսկ ԺԹ. Իսմայէլացոց տէրութեան, եթէ Օմարի գահակալութիւնը նկատուած եւ ահոր առաջին տարին հաշուած է 633, մինչ նա 634ին խալիֆայ կ'ըլլայ : Աերէսս խալիֆաներէն զինքը կը յիշէ միայն (Էջ 32 եւ 117) եւ անոր Թ. տարի կու տայ կառավարութեան :

Աերէսս կը կցէ՝ «Ի նո՛րն ամի ապստամբեցին Հայք» — առաջնորդութեամբ Թէսպոսս Ռչտունիին (Էջ 222—223) : — Հայերը տեաներով պարսկական պետութեան կործանումը, յաւնական բանակին տկարութիւնը եւ արարական ուժերու յառաջխաղացումը 652ին կամ 653ին ապստամբութեան զրօշը կը պարզեն՝ յաւազոյն օրերու տկնոյէս :

Արդէն քիչ մը յառաջ Աերէսս կը գրէր թէ «Իբրեւ լցան ամք Գ. սրայմանի խաղաղութեան . . . հրաման ետ գաւրաց խրոց (Իսմայէլ) տնեյ զործ պատերազմի բնոյ ծով եւ բնոյ ցամաք . . . յերկոտառաներորդ ամի Թաղաւորութեան Կոստանդինի» (Էջ 223), որով ապստամբութեան թուականը կ'ըլլայ 653 : Իսկ խաղաղութեան պայմանադիրը ստորագրուած էր 650ին, եւ երեք տարի յետոյ 653ին կը լրանար եւ Հաղարացին ինքզինքը ազատ կը զգար իր պարտաւորութենէն (Էջ 192 եւ 223) : Ասով Աերիսսի մէջ (Էջ 233) գրուած «Եւ եղև յամին մեռառաներորդի Կոս-

տանդնի լուծումն լինի հաշտութեանն . . .»
պէտք է սրբազրել «Յամին երկոտտան-
երարդի Կստտանդնի . . .»³² :

Իսկ յաջորդ տարին «Ապականիչն չսպա-
ւաւում ի Քաղկեդոն, յամին երեքտտան-
երարդի Կստտանդնու . . .» (Էջ 235), ուստի
և Պոստոյ տոջեւ միշտած պատերազմը կը
հանդիպի 654ին, սրտոն ձմեռնային շրջանը
բոյսրելէ յետոյ կ'աւելեանք 655ի պարուելը :
«Եւ յայամ ամի», այս է 655ին կ'ապրտամբին
Մարերը (Էջ 239) : Դարձեալ «ի նմին ամի»
— 655ին — զաւրն Իամայէյապուոյ, սր ի Հա-
յտտտան աշխարհին, կալան ի ծագաոյ ի ծագո
զերկիրն ամենայն : Եւ Թէպդարտ Թչաու-
նեաոյ աչրն եւ ամենայն իշխանքն աշխարհի
միտրանեալ հնապանդեցան ի ծաւաոյութիւն»
(Էջ 242) : Այս հետեւանքն էր եւամեաոյ զաշ-
նադրութեանը, սր հաւանօրէն նոյն տարւոյն
ձմեռան կամ յաջորդին պարնան կը լրանար
(հմմտ. էջ 22 եւ 242) : Նմանապէս «Յամին
յայնմիկ» — 655ին — Հարիր պահիճին ձեռքը
կ'իյնաոյ Արաաուազդ Դիմաքսեան եւ կը սպան-
նաի (Էջ 242) :

Սոյն տարւոյն ցրտաչաւիչ ձմեռը կ'անցնի
և «ի հառանել ժամանակի պարնայնայն» —
սրեմն 656ին Կարին քաղաքը Հապարաոյի-
ները կը նուաճեն «Եւ Թէպդարտ Թչաու-

³² Հմմտ. Histoire d'Héraclius par l'évêque Se-
bèos, traduit de l'Arménien et annotée par F. Macler,
Paris, 1904, էջ 139 ձև. La 11e année de Constan-
tin = 651.

նեաց տէրն համադրեալքն իւրովք զնաց ընդ-
նոստ...» եւ անդ մեռաւ ³³ (էջ 243) :

Սերէսսի ժամանակադրութեան հետեւոյ
է — զոյցն շեղումներով — Ասողիկ (հմմտ.
էջ 89, 98, 119—120, երկուքին ժամանակա-
դրական հարցերու համար հմմտ. վերջինին
1885ի Պետերբուրգեան հրատարակութիւնը,
էջ 367—370) :

Հոս հաղորդուած ու նկատի առնուած
(նախորդ) անցքերու լուսարանութեան եւ
պայծառութեան համար կ'որժէ տալ անուն-
ները եւ ընկալեալ թուականները (տարիներ-
ու) այն անձերու, որոնց շրջանին անսնժ
տեղի կ'ունենան եւ այդ ասեանները կ'ապրի,
կը դորժէ ու կը մեռնի Թէոդորոս Ռչտունին :
Գրեթէ զարաւ մը պատկերը կը ներկայա-
ցուի :

Բիւզանդիոնի կայսրներ՝

Փոկաս 602—610,

Հերակլ 610—641,

Կոստանդին Բ. 641,

Հերակլ 641,

Կոստաս-Կոստանդին Գ. 641—668,

ՄԺԺ 669,

Կոստանդին Դ. 668—685 :

³³ Անոր մահէն վերջ «յետ վեցերորդի ամի հա-
լածանացն (Թ. Ռչտունին) զարձաւ անդրէն ի տեղիս
իւր (Ներսէս Շինոյ) եւ հաստատեցաւ յաթոս կաթու-
ղիկասութեան» (Սեր., էջ 244. հմմտ. եւ Վարդան,
էջ 69) : Ապրտամբութեան տարին է 653, որով վերա-
դարձի տարին կ'ըլլայ 659, ուստի եւ ասով Թէոդո-
րոսի մահուան թուականը 659էն վերջ չէ :

Պարսիկներու քաղաւորներ՝

Խասրով Գ. 631—632,

Ալտարմիլյուխտ 631—632,

Որմիլյու Ե. 631,

Ֆերուխդատ 631,

Յալկերտ Գ. 632—652 :

Արաբացի ամիրաներ՝

Մահամէտ 632,

Օմար 634—644,

Օթման 644—656,

Ալի 656—661,

Մուաւիա Ա. 661—680 ³⁴ :

Հայ մարզպաններ կամ կիւրապաղատներ՝

Դաւիթ Սահասունի 600—601,

Վարադաիրոյ Բագրատունի 632 (625),

Դաւիթ Սահասունի 632,

Վարադաիրոյ 643,

Սմբատ 644,

Թէոփորոս Ռչտունի 636—642, *Լևո* *Լ*
ԺԱ. ամ,

Համադատայ Մամիկոնեան 656,

Գրիգոր Մամիկոնեան 659 ³⁵ :

³⁴ Encyclopédie de l'Islam, Paris 1913, *ունի՝ Արտրեքր՝* 632—634 (*Ա. հար.*, էջ 82—84), *Օմար՝* 634—644 (*Գ.*, էջ 1050—1052), *Օթման՝* 644—655 (*Գ.*, էջ 1077—1080), *Ալի՝* 656—661 (*Ա.*, էջ 285—287) :

³⁵ *Զամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., Ժամանակագրութիւն, էջ 61—63* *և* 106 :

Հայ Կաթողիկոսներ՝

Կամխատա Աղցեցի 611—628,

Քրիստափոր Ապահունի 628—630,

Եղբ փառաժանակերացի 630—641,

Ներսէս Շինող 641—661,

(Յովհան Մանաղկերացի 649—655),

Անտառատա Ակոսեցի 661—667:

Աերէոսի անընդհատ կրկնութիւններու համաձայն թէպէտ որս Ռչտունին զօրաւարու թեան տատիճան ընդունած է եւ անոր վրայ եկած աւելցած է Պատրկութիւնը:

Զօրաւարութեան կամ սպարապետութեան կը բարձրանայ Պարսիկներու թաղաւորէն (Լէօ, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 809) եւ նոյն պաշտօնը կը ստանձնէ Ներսէս Շինող Կաթողիկոսին բարեխօսութեամբ Բիւզանդիոնի ինքնակալէն — արժանաւարութեան համպոլմով եւ քաղաքապետական շահադիտութեամբ (Սեր., էջ 176, Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 87): Նոյն իշխանութենէն կը պրկուի եւ սակայն կը վերահաստատուի նոյնին մէջ կալանաւորումէ սպառելէն յետոյ (Սեր., էջ 188): Սակայն բիւզանդական արքունիքէն ունի ատաիճանէն բոլորովին ու վերջնականապէս կը մերկացուի, երբ արարական պետութեան հետ կը պաշտպանուի եւ իր քաղաքականութիւնը կը փոխէ «Յոյնժամ նշովեաց թաղաւորն (Յունաց) եւ ամենայն զաւրքն իւր զՌչտունեաց տէրն եւ լուծին զնա ի պատուոյ իշխանութենէն» (Սեր., էջ 226): Թէպէտ որս ասոր փոխարէն

Հաղարացիներէն կ'ընդունի տեղի յարդանք ,
հարստութիւն եւ նաեւ իշխանութիւն՝ «Եւ
Մաւրաւս եւս նմա իշխանութիւն զՀայս եւ
զԷրբս եւ զԱղստանս եւ զԱխնիս» (Աեր. ,
էջ 233) :

Աստղիկ կը հաստատէ թէ «Իսկ զինի
Դաւթի Սահառունոց եկաց իշխան Հայոց
Թէոպորտ Ռչատունի տմա Ին» (Պատմ. ,
էջ 88) : Իշխանութեան նշանքան տարի կա-
տաց անոր նմանապէս կիրակոս Պանձակեցի ,
որ զինքը մարդպանութեան կը բարձրացնէ
«Յեւ Դաւթի Սահառունոց լինի մարդպան
Հայոց Թէոպորտ Ռչատունի տմա քսան եւ
հինգ» (Պատմ. , էջ 32) : Չինքը մարդպան
զիսէ նաեւ Սահառունոս Օրբէլեան (Պատմ. ,
էջ 114) : Մինչդեռ իշխան , պարտաւար տ-
պատարիկ կը ճանչնան Աերէսս , Ղեւոնդ եւ
տրիշները (Հմմտ. վերը) ու անոր պարտա-
ւարութեան շրջանին տարրեր անուններ իբրեւ
մարդպան ու կիւրապարտաւ (Հմմտ. Յովհ. ,
Կաթ. , էջ 85) : Այնպէս կը թուի թէ Վար-
դան եւս Թէոպորտ մարդպան կը նշանակէ ,
երբ զինքը Դաւթի Սահառունիին յաջորդ
կ'աւանդէ (Պատմ. , էջ 67) , իսկ Շապուհ
Բաղրատունիին քով Աստղիկի պարտաւարու-
թեան կամ իշխանութեան Ին. տարիները
կէ.ի վերածուած են (Հմմտ. վերը եւ Շապ. ,
Բաղ. Պատմ. , էջ 28) ³⁶ :

³⁶ Հմմտ. վերը ԼԱՐՍԵՆԻ տմբադասմբ եւ Տա-
շեան Հ. Յ. , Մայր Յայ. Վիենն. Միւրթ. Մատ. ,
Վիեննա 1895. էջ 114 :

Թէպէտ որս իր գործադրութեան պաշտօնը լի էր կատարել եւ կը ներկայանայ քաջութիւնով, ստորագրէր ու ստորագրէր, որ յայտնակէ յայտնակ կ'առաջնորդէ իր գինասրահը, թէ եւ երբեմն ձախողանք եւս ունենայ: Նմանապէս իբրեւ տղայակ, քաղաքակցէր ու խոհեմ տնձ — քանի մը սպիտակ մետր նկատի չափելով — կը գիտնայ պարտականքս համաձայն ճիշդ ու գործել եւ գնանք սպիտակ համար շահարկը բնել: Խոստնաչօյ ժամանակներս մէջ գեղը կրնայ վարել՝ միշտ լի տղանին տկնկարս եւ տկնկէր: Չանտեսեալ բարեկեցութիւնն ու շինարարութիւնը (համա. Բ. Առաքելեան, Արմֆանի Գիտական ժողովածոյ, Երեւան 1941, էջ 85) ³⁷:

Թէպէտ որս Ռչտանիին սրբին՝ Վալդ իր հօրը տաճարին իշխանութեան ու կալուածներս ժառանգութեան հետ՝ կը միացնէ տնոր քաղաքականութիւնը, զոր նա իրեն կառուած էր: Կեցծ Շապուհ Բաղբատունիին ու խօսքը՝ «Եւ ուղարկեայ (Թէպէտ) զՎալդ սրբին իւր յեբկիրն Հասամայ եւ Էրարձ զհարկաւորութիւն Հարամայ, զոր ստցին Հայքն, ետուն Տաճկայ» (Պատմ., էջ 29) կարելի է հասկնալ՝ թէ անիկա իր Վալդ սրբին կը լրէլ յանահարսակ հայկական հոգերը, սրբէն

³⁷ Յիշենք որ Յ. Շիշմանեան (Շերենց) տնի Թէպէտ որս Ռչտանի տխրասով վէպ մը, որ գործադրին կը տրուի 70 տարեց կեանք (տպ. Պէյրութ 1936, էջ 304):

դի գանոնք համոզէ յունական լուծը թօթա-
 փել եւ արարական իշխանութեան ենթար-
 կուիլ: Թէեւ Բաղրատունի Պատմադիրը լռած
 է Վարդ Պատրիկի ասած քայլը, քայց անոր
 գործունէութենէն կարելի է ենթադրել՝ որ
 նա հօրը կամքը ջանացած է կատարել —
 ինչպէս փերը տկնարկուեցաւ — հակառակ
 անոր որ Հոսոմներէն գնահատուած էր եւ
 Պատրիկ սնուանուած (անդ, էջ 30): Չամ-
 չեան կը գրէ՝ «Իսկ փոխանակ նորա Թէոդո-
 րոսի կարգեցին զօրավար Հայոց զօրդին
 նորին Թէոդորոսի՝ զՎարդ, որ ի գիրս Հայոց
 հասարակօրէն Վարդ Պատրիկ կոչի» (Պատմ.
 Հայոց, Բ., էջ 256):

Վարդ Պատրիկ իր՝ գործունէութեան
 մէջ նենդամաութիւն կը յայտարարէ: Ինք-
 զինքը խօսքով Յոյներու բարեկամ ու անոնց
 քաղաքականութեան համամիտ կը ցուցնէ,
 մինչդեռ գործով Հագարացիներու կ'ոժան-
 ցակէ եւ կամ կը ստիպուի այնպէս ընել:

Գայլ գետին քով արարական եւ յունա-
 կան բանակներն ընդհարում ոլտի ունենան:
 Վարդ Պատրիկ ինքզինքը Յոյներու յաջողու-
 թեան ու յաղթութեան ցանկացող կեղծելով՝
 գանոնք կը յորդորէ գետին վրայ կամուրջ
 շինել՝ միւս եզերքն անցնելու համար: Յոյ-
 ները (այս անգամ միամիտ) անոր կը վստա-
 չին շինուած կամուրջին պահպանութիւնը
 եւ նա երբ անոնք կամուրջէն կ'անցնին միւս
 կողմը, զայն կը խորտակէ: Որով երբ յու-
 նական բանակը արարական զօրքէն կը հա-

բուժածուի եւ նահանջել կը բաղձայ կամ կը ստիպուի, կը մատնուի՝ «ի ձեռս Հաղարայւաց եւ հարան շարաշար քոյժ» (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 359. հմմտ. Վարդան, էջ 68)³⁸։ Իսկ դարձան դօրքն Պարոնի (Հաղարայւաց) մեծաւ աղթութեամբ եւ Վարդ Պատրիկ զհետ նոցա» (Շապ. Բաղ., էջ 32)։

Ղևոնդի համաձայն (Պատմ., էջ 13), զոր Laurent կ'ընդունի, այս տեղի կ'անենայ Թէոդորոս Ռչատունիի կենդանութեանը³⁹ (տեղ, էջ 200 ծն. հմմտ. եւ Աւետիք, 1949, էջ 322)։

«Ապա եկեալ ի աշխարհն Վասպուրականի՝ Վարդ Պատրիկ եւ մտեալ ի արքունի իւր սրբոսէր ի ծովն Ռչատունեաց, որ կոչի Մարեշա⁴⁰» (Մահաւազա)։ Կը տեսնէ «Երազ հրաշալի» որ իւր յանդանֆին ծանրութիւնը կը

³⁸ Հմմտ. նաեւ Յակոբ Կարնեցի, Տեղեկագիր վերին Հայոց, Վաղարշապատ 1903, էջ 52։

³⁹ Կոստանդին հակառակ անոր որ Թէոդորոս «յիշխանութենէ» զրկած է, անոր կը գրէ՝ «Եւ ընդ մեզ ի պատերազմ զօրօք, որ ընդ ձեռամբ քո է։ Եւ ոչ կամեցաւ։ Գրէ՛ դարձեալ երկրորդ անգամ՝ եթէ ոչ ելցես ընդ մեզ ի վերայ հինիս ի պատնայն մերում այսրէն ջնջեցաւք գառնդ քո յապատահմէ մերմէ։ Որոյ երկուցեալ ի սպառնալեացն, հանդերձէր զորդի իւր զՎարդ երթալ ընդ իշխանին Ամբաստայ եւ սոցր հրաման նենդութիւն տանել սիրելեացն եւ միտրանել ընդ թշամեացն։ Որոյ երթեալ սա զօրավարն Յուհայ՝ հասեցին ի կողմանս Ասարուց եւ այնին ընդ զամն Եփրատայ։ Եւ մատուցեալ սրբոյն Թէոդորոսի սա զօրավարն խնդրէր զինքն կարգել պահապան նստակամրջայն եւ նորս հրամայեալ նմա պահել զխելոս զամայն։ Եւ իրրեւ բախեցին ընդ միմեանս պատերազմաւ։

պարզէ . որքա՛ններու կեանքը հնձած է եւ որքա՛ն տրինն պարտաւ տեղ թափած : Այժմ տրինի այդ ծովին մէջ «էր մօտ ի բնկումել» (տնոյ , էջ 32) : Առաւօտ կանուխ Գրիգորիոս Եպիսկոպոսին մօտը կը յղէ՝ տնջապաղ իրեն դալու : Անոր կը պատմէ իր երազը : Իր յան-
ցանքը կը խոտտալանի : Ապա Ախմէտն մե-
նակեացը իր պալատը խորհրդակցութեան կը
հրաւիրուի եւ Վարդ Պատարիկ եկեղեցի շի-
նելով եւ ուրիշ բարենորոգումներ զործերով կը
նկրաի իր չարիքին փախարէն բարիք բնել եւ
մեղքը քաւել (տնոյ , էջ 34—36 . հմմտ .
Markwart J., Südarmenien und die Tigris-
quellen..., էջ 79—80) : Սակայն Յայեերը ա-
նոր հասցուցած միտաբ չեն կրնար մտնել
եւ վրէժ կը լուծեն . «Ամաց յամս գան մար-
դիկք ի Հոսումաց տղղէն առ ի գողանալ
զնչխորսս սոկերաց Վարդ Պատարկաց , զի առ-

եւ սնկան յերկոցանոյ կողմանցն հարսւածք՝ դար-
ձեալ զօրացեալ զօրքն Տաճկաց փախստական տրաբին
զգունցն Յունաց , յաւուր մեծի շարաթանն Զատիկին :
Իրբեւ Լաւոս որչի Թէպոսրոսի գյաղթաթիւնն Իս-
մայէլի զօրացեալ անցանէր յայնկոցս զեառցն եւ հա-
տեալ կարեաց զլարս կամրջին , զի մի տպրեացին
փախստակայքն : Եւ նոցա ի մէջ արարեալ զօրսն Յու-
նաց , զամանս զետալէժս տանէին եւ ամանք զերծան
փախստակամբ յաշխարհն Յունաց» (Ղեւոնդ , Պատմ . ,
էջ 13) :

Եթէ այս զէպքը կանուխ հանդիպած է , ինչպէս
Ղեւոնդ կը հաստատէ , այն տառն քանի մը հարցեր
տուրի զիւրաւ կը մեկնուին :

¹⁰ «Շինեաց զհսպարլուր բարձրաթանդակն ի
Մահաաշտ զեօդ... յարում տեղում յառաջագոյն ա-
պարանք պարսպաւորք եղեալ էր Վարդ Պատարկի
Իշտանույ Հայկազնույ» (Թաթմ . Արմ . , էջ 255) :

բեալ ի մէջ խրեանց կատարեացեն ի վերայ
նորա զշար կամս խրեանց, որպէս եւ յօժարի
սիրութ խրեանց» (Առ. Դաւրիժեցի, Պատմ.
Հայոց Վարդաշատատ 1896, էջ 486—488):

Բայց Վարդանակերտի նպատաւոր սրտ-
տերազմը անոնց վրայ սկսեք էր տարբեր ազ-
դեցութիւն թողուլ (Ասողիկ, էջ 123—124.
Ղեւոնդ, էջ 23 եւ 150, Պատմ. Հայոց, Բ.,
էջ 382): Վարդ. Պատրիկը ստուգիւ եղած է
մէկը, որ ձգտած է քաղաքական պարագա-
ներուն յարմարիլ եւ անոնց համաձայն գոր-
ծել: Նա իրրեւ թէ Վարդայ խաչին յայտ-
նութեան ալ սկանտառն եղած ըլլայ եւ
Զ. ամեայ կը մեռնի (հմտ. նաեւ Տաշեան
Հ. Յ., Մայր Յուցակ հայերէն Զեռարայ
Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա,
1895, էջ 11):

Վարդ. Պատրիկ Ռչտունին երբեմն կը
շփոթուի համանուն Արծրունիին հետ, որուն
կինը Տարօնի Ս. Կարապետի վանքին մէջ
մաներուն համար սրահար կը մահանայ, զի
կիներու մուտքը հոն արգիւրած էր (հմտ.
Չամչեան Հ. Մ., Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 551,
իսկ Վարդ. Պատրիկի վանքի մասին հմտ.
Ոսկեան Հ. Հ., Վաստգուրական-Վանի վան-
քերը, Վիեննա 1940, էջ 210):

Վարդ. Պատրիկի մահէն յետոյ «Մնայ
որդի նորա Մուշեղ ի նմանութիւն հօրն
խրայ» որ իր Ժողովարդը զժողոհ կը ձգէ
(Շատ. Բաղդ., էջ 36—37): Զինքը իր դար-
մին վերջինը կը ստիպուինք զնեւ. «Այդա հա-

կառավարութիւն եղեւ տանն Հայոց, զի ոչ կամեցան զտէրութիւն տանն Մանաճի (այս է Ռչաունեայ, որուն ներկայացուցիչը նկատուած է Մանաճիհր) եւ բաժանեցին զաշխարհս ի մէջ Բագրատունեայ եւ ի մէջ Ռչաունեայ» (անդ, էջ 37) :

Յետագային Ռչաունեայ երկրին կը տիրանայ Գագիկ խաչիկ, երբ Արծրունի եղբայրները Վասպուրական իրարու միջեւ կը բաժնեն (Թ. Արծ., էջ 222) :

Կարելի է սուսի եւ Markwart-ի հետ արտայայտուիլ թէ՛ «Այս ժամանակէն (705/6) նաեւ Ռչաունիներու հզօր տոհմը կ'աներեւութանայ»⁴¹ (Südarmenien und die Tigrisquellen..., էջ 79*) : Թէեւ դարեր վերջ խաչիկ Կաթի Նախավկայի վանքին տուած կոնդակին մէջ կը յիշուի Գրիգոր իշխան Ռչաունեայ (հմմտ. Ոսկեան Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ., Վիեննա 1942, էջ 536, 580) : Նա կրնար Ռչաունեայ գաւառին իշխան ըլլալ (գուցէ՛ նախորդներէն ոմանք ալ) սակայն Ռչաունեայ նախարարական տոհմէն սերելուն ապացոյց կը պակսի :

Ռչաունիներու նախարարական տունը հայ ազգին կու տայ կարող եւ մեծ նախա-

⁴¹ Բուզայի արչաւանքներու շրջանին, երբ ժիւրաք Ռչաունեայ երկիրը կը մանէ, չկայ իշխան, չկայ առաջնորդ, որ անոր ընդդիմադրէ եւ նա ժողովուրդը կը գերէ աւել կոտորէ (Թ. Արծ., էջ 127—128) : — Ռչաունեայ Գուգանոս գիւղի պատերազմի մասին հմմտ. Դեւոնդ Երէց, էջ 26 : — Ռչաունի մականունը զործածողներ այսօր եւս կան :

բարեւեր ու զօրավարներ, որոնք արքայական
ու հայրապետական զահեքուն եւ նմանա-
պէս անուանուած միւս գերդաստաններուն
հետ ընդհանրապէս լաւ յարաբերութիւններ
կը մշակեն եւ հայ ժողովուրդին բարօրու-
թեան կը նպաստեն ⁴² :

Ռչատունիներու (եւ նմանապէս Գնու-
նիներու) տոհմածառը զծելէ լաւագոյն հա-
մարեցոյ հրաժարիլ, զի բացեր ու սլակտո-
ներ լատական զգալի են :

⁴² Ռչատուները վաղ քրտնէին Ս. Երկրին մէջ
(Ալիշան, Հայաստանում, Բ., էջ 227) :

ԳՆՈՒՆԵԼՅ ԵՒ ԹՃՏՈՒՆԵԼՅ ՅԻՃՈՒԸ ԹՆԵԼԻՆԸ ԲԵՐՆԵՐՈՒ ԸՆՈՒԼՆԵԼՅԸ ՆԿԵՐԸ

ա. ԳՆՈՒՆԵԼՅԵՐ

	Էջ
Աբրամ	19
Ապուստոլ	47
Ապուստոլի	47
Աստատամ	28—39
Աստատ	20
Ասամ	21—39
Գէորգ	49
Գին	17
Գնեալ	40
Գնէլ (Ա.)	19
Գնէլ (Բ.)	19
(Գնէլ ժր	20)
Գնէլ (Գ.)	40
Գնէլ վարսող	42
Գորգ Զափրան	44
Գորգէն	47
Գրիգոր	46
Դարի	47
Հաղր	46
Խանէն	19
Խէլ (Խէլէ)	40—44
Շապուհ	47
Պարսկ	47
Պարսկ	19
Վահան (Ա.)	28, 32, 39
Վահան (Բ.) զաշնակ	46
Վահան (Գ.)	47

	էջ
Վարազ-Գնէլ	42
Վարդան (Ա.)	45
Վարդան (Բ.)	47
Վարս (Վարսա)	21, 23

բ. ՌՇՏՈՒՆԻՆԵՐ

	էջ
Ասրնեբուհ	97
Արտակ	92
Բարդափրան	71
Գարեգին	78, 89—90
Գրիգոր	151
Զորայ	85
Թէպարտ	98
(Համարտապահ)	79)
Մանածիւր կամ Մանածիւրհ (Ա.)	82
Մանածիւր (Բ.)	94
(Մեհեն	77)
Մեհենդակ կամ Մեհուդակ	75
Մուշեղ	150
Ռաչամ կամ Ռաչատ	70
Տաճատ (Ա.)	77, 88
Տաճատ (Բ.)	96
Վարդ Պատրիկ	98, 146

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

(վերջին հասարակերը)

- ՃԾ. Արեգեանի Գլու. Ա., Դարբասի հայ աւանդու-
թիւնը, Վրեննա 1942, էջք 44: Կ. Քր. 1. —
- ՃԾԱ. Ոսկեանի Գլու. Հ., Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Բ. Վրեննա 1942, էջք Ժ + 350:
Կ. Քր. 5. —
- ՃԾԲ. Ինգլիզեանի Գլու. Հ., Վ., Հայաստանի Սարը
Գրքի մէջ, Վրեննա 1947, էջք ԽԷ + 233:
Կ. Քր. 4. —
- ՃԾԳ. Ոսկեանի Գլու. Հ., Հ., Սարգիսիկի ժողովրի
հայերէն կանոնները, Վրեննա 1945, էջք Հ
132: Կ. Քր. 4. —
- ՃԾԴ. Ոսկեանի Գլու. Հ., Հ., Սերաստիայի վանքերը:
Ա. մաս. Սերաստիա քաղաքի վանքերը: Վրեննա
1946, էջք ԺԱ + 79: Կ. Քր. 2. —
- ՃԾԵ. Ոսկեանի Գլու. Հ., Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Գ. Վրեննա 1947, էջք Է +
743 — 1134: Կ. Քր. 5. —
- ՃԾԶ. Տաշեանի Հ., Յ., Հին Հայաստանի արեւմտեան
սահմանը՝ Փոքր-Հայք եւ Կողովեհնէ (Սերաս-
տիա): 1948, էջք Բ + 492: Կ. Քր. 6. —
- ՃԾԷ. Ակիմեանի Հ., Ն., Տեւրի Ս. Սահակայ. մատե-
նագրական-պատմական քննութիւն: 1948, էջք
Բ + 93: Կ. Քր. 1. —
- ՃԾԸ. Ակիմեանի Հ., Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ.
կեանքն եւ դարձունէութիւնը. հանդերձ կենսա-
դրութեամբ Ս. Սահակայ: 1949, էջք ԺԱ +
473: Կ. Քր. 6. —
- ՃԾԹ. Ակիմեանի Հ., Ն., Քրիստոնէութեան մուտքը
Հայաստան եւ Վրաստան. «Գերի Կինը», Ս.
Հոբոբովի եւ Ս. Նունէ: 1949, էջք ԺԱ + 348:
Կ. Քր. 5. —
- ՃԿ. Սեփուլայի Հ., Օ., Նոր Կառկարանի գրքերու
կոտորը Հայոց քով: 1949, էջք 96: Կ. Քր. 1. —

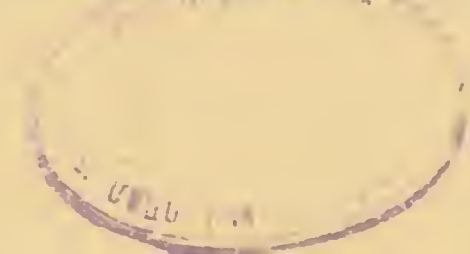
- ՃԿԼ. Արեղեան Ա., Վերավրէ Պատկանեան Դարպա-
տաժ: 1949, էջք 54: զ. Ֆր. 1.—
- ՃԿԲ. Պօղոսեան Հ. Է., Կարապետ Արթին Փաշա Տա-
տեան (1816—1873): 1949, էջք 84: զ. Ֆր. 1-50
- ՃԿԳ. Ակիմեան Հ. Ն., Վննութիւն Խ. Սահակի վերա-
դրումը Կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տա-
րին է. դարաւ սկիզբը: 1951, էջք 192: զ. Ֆր. 2.—
- ՃԿԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն Պղնձաձանեցի եւ իր
թարգմանութիւնները վրացերէնէ: 1951, էջք 276: զ. Ֆր. 1-50
- ՃԿԵ. Տէր-Պօղոսեան Հ. Պ., Տեղադրական հետադա-
տութիւններ Հայաստանի մէկ քանի քաղաքներու
եւ բերդերու մասին, 1951, էջք 134: զ. Ֆր. 2.—
- ՃԿԶ. Անառեան Հ., Եւրոպական ժախտակալ բռնիք
հայերէնի մէջ: 1951, էջք Ը + 188: զ. Ֆր. 4.—
- ՃԿԷ. Ռսկեան Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը: 1951
էջք ԺԲ + 230: զ. Ֆր. 4.—
- ՃԿԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իր
Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական
ստուգումները: Հտա. Գ.: 1952, էջք 530: զ. Ֆր. 7.—
- ՃԿԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Վ., Կարմիրն Վարդան եւ
Աւարայրի ճակատամարտը բաւ Ղազար Փար-
պեցոյ: 1951, էջք Է + 96: զ. Ֆր. 1.—
- ՃՀ. Պօղոսեան Հ. Ե., Վ., Գույումէեան եւ Թրնկը-
բեան Գերպաստանները: 1951, էջք Ը + 122: զ. Ֆր. 1-20
- ՃՀԱ. Ռսկեան Հ. Հ., Գնունեաց եւ Ռչտունեաց Նա-
խարարութիւններ: 1952, էջք Ը + 156: զ. Ֆր. 3.—
- ՃՀԲ. Ակիմեան Հ. Ն., Վ., Բաղէշի Դպրոցը 1500—
1704. Նպաստ ժր Հայոց եկեղեցոյ Պատմութեան
եւ Մատենադպրութեան: 1952, էջք Ը + 390: զ. Ֆր. 5.—

Հասցէ

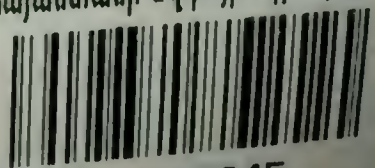
Մ Խ Ի Թ Ե Բ Ե Ը Ն Գ Ը Ե Ը Ժ Ը Ը Ը Ն Ո Յ

Librairie des Pères Mechitharistes

Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425045

ԳԻՈՆՆ՝ Գ. ՓՐ. Յ.—:
